

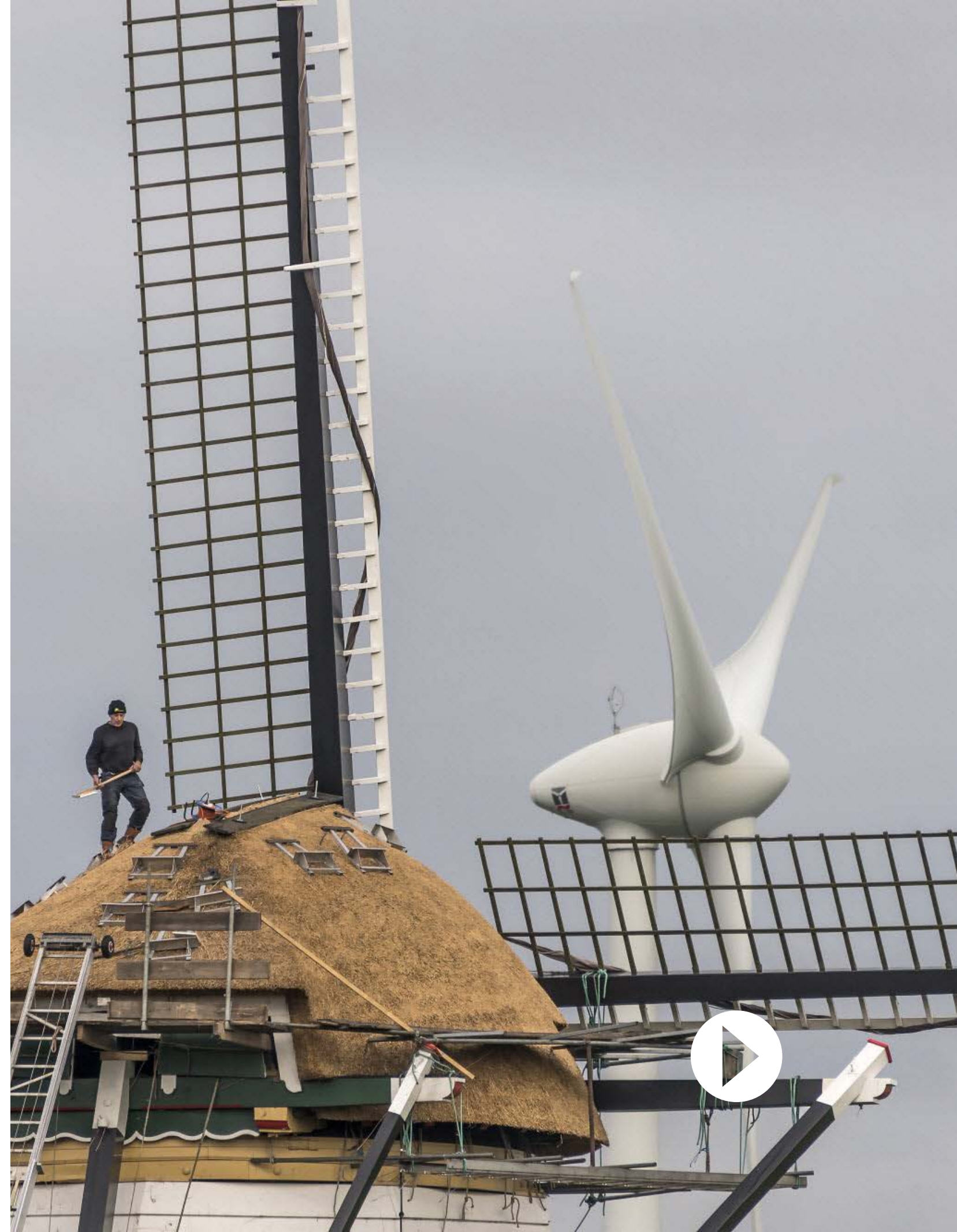
BREDE BLIK OP ERFGOED

OVER DE WISSELWERKING
TUSSEN ERFGOED EN TRANSITIES
IN DE LEEFOMGEVING

DECEMBER 2017

RAAD
VOOR
CULTUUR

Rli Raad
voor de leefomgeving
en infrastructuur

INHOUD

1	AANLEIDING	3
2	ADVIESAANVRAAG EN AANPAK	4
3	TRANSITIES EN ONTWIKKELINGEN MET IMPACT OP DE LEEFOMGEVING	6
4	PARADIGMAWISSELING: MEER OOG VOOR TOEGEVOEGDE WAARDE VOOR OMGEVING	9
5	VAN COLLECTIE NAAR CONNECTIE	11
6	VAN GEBOUW NAAR GEBRUIK	14
7	VAN OBJECTGERICHT NAAR OMGEVINGSGERICHT	16
8	CONCLUSIE: VAN STENEN NAAR STORIES	19
9	AANBEVELINGEN	21

BIJLAGE 1	
Overzicht transities en ontwikkelingen leefomgeving	23
BIJLAGE 2	
Totstandkoming advies	37

1 AANLEIDING

Het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) is begin 2017 gestart met het beleidstraject Erfgoed Telt, waarmee het ministerie het erfgoedbeleid wil herijken in het licht van een aantal actuele transitie en ontwikkelingen. In dat kader zijn de Raad voor Cultuur (RvC) en de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (Rli) gevraagd een gezamenlijk briefadvies uit te brengen over een toekomstbestendig erfgoedbeleid en -stelsel.¹ Deze brief is op 18 december 2017 aan de minister van OCW aangeboden.

¹ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2017). *Projectplan Erfgoed Telt: naar een toekomstbestendig erfgoedbeleid*. Den Haag.

2 ADVIESAANVRAAG EN AANPAK

In de adviesaanvraag worden enkele ontwikkelingen geschetst die de fysieke leefomgeving in Nederland beïnvloeden en dat de komende decennia ook zullen blijven doen, zoals klimaatadaptatie en energietransitie, bevolkingsgroei (in de steden) en -krimp (in het landelijk gebied), een veranderende bevolkingssamenstelling en voortgaande decentralisaties.

Deze en andere actuele transitieën zijn van invloed op het cultureel erfgoed in ons land. Daarbij is het niet altijd duidelijk welke impact deze transitieën hebben op het onroerend cultureel erfgoed en welk beleid, welke strategieën en welke instrumenten nodig zijn voor de toekomst.

De volgende vijf vragen zijn aan de Rli en de RvC gesteld:

- Welke transitieopgaven zijn het meest urgent in relatie tot het onroerend cultureel erfgoed in de leefomgeving?
- Welke effecten hebben deze transitieopgaven op het cultureel erfgoed en is het huidige erfgoedbeleid – zowel objectgericht als gebiedsgericht – voldoende toekomstbestendig?
- Welke bijdrage kan cultureel erfgoed leveren bij de aanpak van de transitieopgaven?
- Is er behoefte aan nieuwe strategieën en (aanpassing van) instrumenten en zo ja, welke?
- Welke taak- en rolverdeling van zowel overheden als andere partijen in het erfgoedveld hoort daar bij?

De adviesaanvraag beperkt zich, net als het beleidstraject Erfgoed Telt, tot het onroerende deel van het Nederlands cultureel erfgoed (zie onderstaand kader), omdat daar de relatie met de fysieke leefomgeving het duidelijkst is. Ons advies past – overeenkomstig de adviesaanvraag – binnen de doelstellingen van het beleidstraject Erfgoed Telt. Dit betekent dat de kaders van de Erfgoedwet en de (aanstaande) Omgevingswet leidend zijn.

Definitie onroerend cultureel erfgoed

Waar in dit briefadvies wordt gesproken over cultureel erfgoed (of kortweg erfgoed), wordt onroerend cultureel erfgoed bedoeld. Wij rekenen daartoe: gebouwde, archeologische en aangelegde monumenten, stads- en dorpsgezichten en cultuurlandschappen. Wij volgen hiermee de definitie van cultureel erfgoed zoals die in de memorie van toelichting van de Omgevingswet staat beschreven. In de Omgevingswet wordt cultureel erfgoed beperkt tot de elementen die verband houden met de fysieke leefomgeving.

Omdat wij de term ‘cultuurlandschappen’ sterk associëren met het buitengebied, gebruiken wij in plaats daarvan de term ‘gebieden’. Onder ‘gebieden’ scharen wij zowel stedelijke als landelijke gebieden. Een gebied kan zo een wederopbouwgebied of een historische binnenstad zijn, maar ook een veenweidegebied of een verdedigingslinie zoals de Stelling van Amsterdam.

Waar wij spreken over monumenten, bedoelen we zowel archeologisch als aangelegd erfgoed, maar met name gebouwd erfgoed – ongeacht of dit erfgoed een beschermde status heeft.

Aanpak

De Rli en de RvC hebben een gezamenlijke commissie ingesteld die het advies heeft voorbereid. Het advies is als concept besproken in een gezamenlijke vergadering van beide raden en vervolgens in beide raden vastgesteld. De adviescommissie heeft rond drie thema’s (fysieke, sociaal-economische en governance-transities) expertmeetings georganiseerd met vertegenwoordigers van kennisinstellingen en erfgoedorganisaties en ervaringsdeskundigen uit de praktijk. Ook is een aantal aanvullende interviews gehouden (zie bijlage 2).

Positionering advies

Wij zien dit briefadvies als een agenderend advies. Op onderdelen kan het advies desgewenst op een later moment nader worden uitgewerkt. Deels gebeurt dit al in het sectoradvies Monumenten & Archeologie dat de RvC op dit moment voorbereidt. Dit sectoradvies is complementair aan het voorliggende briefadvies. Wij zijn blij met de aandacht en financiën voor erfgoed in het Regeerakkoord 2017-2021. De minister van OCW heeft aangegeven voorjaar 2018 in haar visiebrief in te gaan op de verdeling hiervan.

3 TRANSITIES EN ONTWIKKELINGEN MET IMPACT OP DE LEEFOMGEVING

Om antwoord te kunnen geven op de gestelde vragen hebben wij een inventarisatie gemaakt van transities die mogelijk impact hebben op het onroerend cultureel erfgoed in Nederland. Deze inventarisatie hebben we besproken en getoetst in de expertmeetings.² In de inventarisatie hebben we onderscheid gemaakt tussen drie soorten transities die impact kunnen hebben op gebouwd erfgoed en gebieden:

1. Fysieke transities: energietransitie, klimaatadaptatie en (versnelde) bodemdaling.
2. Sociaaleconomische transities: overgang naar een circulaire economie, toenemende ruimtelijke verschillen (zoals sterk groeiende steden versus krimpregio's), meer nadruk op regionale identiteit, schaalvergroting (in bijvoorbeeld landbouw en dienstverlening), ontkerkelijking, veranderende bevolkingssamenstelling (diversifiëring en vergrijzing) en toenemend toerisme.
3. Transities in governance: veranderende verhoudingen tussen overheden, instituties en burgers, voortgaande decentralisaties en de snelle opmars van digitale communicatiemiddelen en technologie.

Dat de impact van deze transities groot zal zijn, is zo goed als zeker. Hoe de transities zich zullen ontwikkelen en wat de precieze effecten ervan zullen zijn, is echter onzeker. Zoals hieronder beschreven is wel duidelijk dat de sterke ruimtelijke dynamiek in Nederland op gebouwniveau anders uitpakt dan op gebiedsniveau.

² Waar in deze brief wordt gesproken over transities worden ook ontwikkelingen bedoeld. Een beknopt overzicht van de transities en ontwikkelingen in de leefomgeving vindt u in bijlage 1.

Effecten van transitie op gebouwd erfgoed

Verschillende transitie hebben nu al gevolgen op gebouwniveau:

- Van de fysieke transitie heeft vooral de energietransitie gevolgen voor gebouwd erfgoed. Veel monumentale gebouwen zijn nauwelijks geïsoleerd. Isolerende maatregelen zijn vaak lastig te realiseren zonder aantasting van cultuurhistorische waarden. Ook energiematregelen, zoals het plaatsen van zonnepanelen, roepen soms weerstand op wanneer die ten koste gaan van de cultuurhistorische en belevingswaarde van een gebouw.
- Daarnaast is bodemdaling een ontwikkeling die in sommige gebieden de bouwvoorraad aantast. Bij gebouwd erfgoed kan dit leiden tot verlies van cultuurhistorische waarden.
- Verder veroorzaken sociaaleconomische transitie zoals ontkerkelijking, bevolkingskrimp in het landelijk gebied en schaalvergroting in de landbouw, de dienstverlening en de retail regelmatig dat erfgoed een andere functie krijgt of leeg komt te staan. Op dit moment is dat vooral zichtbaar door het groeiend aantal vrijkomende agrarische bedrijfsgebouwen³ en leegstaand religieus vastgoed zoals kerken en kloosters.

Tegelijkertijd zijn er transitie die juist kansen bieden voor gebouwd erfgoed:

- De groei van het toerisme en de vrijetijdsindustrie vergroot het aantal potentiële bezoekers alsook de mogelijkheden voor herbestemming (hotel, conferentieoord, b&b, etcetera).

³ Gies, T.J.A., Nieuwenhuizen, W., Naeff, H.S.D., Vleemigh, I. & Paulissen, M. (2016). *Landelijk gebied en leegstand: aard, omvang en oplossingsrichtingen van huidige en toekomstige leegstand agrarisch vastgoed in Nederland*. Wageningen: Wageningen Environmental Research.

- De toenemende vraag naar regionale identiteit leidt tot meer belangstelling voor erfgoed.⁴
- Door het gebruik van digitale communicatiemiddelen raken burgers sneller bekend met erfgoed en de verhalen erachter.
- Technologische ontwikkelingen en innovaties in de fysieke omgeving vergemakkelijken een duurzame instandhouding van erfgoed.
- Het streven naar een circulaire economie kan mede vorm krijgen door herontwikkeling van gebouwd erfgoed.
- Transitie op het gebied van governance leiden ertoe dat de (rijks)overheid minder vanzelfsprekend aan zet is in de omgang met deze kansen en/of bedreigingen. Er wordt meer verwacht van decentrale overheden en de actieve burger, al dan niet verenigd in een collectief.

⁴ Broek, A. van den & Houwelingen, P. van (2015). *Gisteren vandaag: erfgoedbelangstelling en erfgoedbeoefening*. *Het culturele draagvlak*, nr. 15. Den Haag: SCP.

Effecten van transitie op gebieden

De effecten van de diverse transitie op stedelijke en landelijke gebieden zijn complexer van aard. Binnen één gebied kunnen zich verschillende transitie tegelijkertijd voordoen en dit kan leiden tot stevige ontwerp-opgaven om tot een gebiedsinrichting met kwaliteit te komen. Denk aan de benodigde ruimte voor zonneparken, windmolens of biomassa (energietransitie), voor waterberging, peilverhoging en dergelijke (klimaatadaptatie) en de schaalvergroting in de landbouw. Wij verwachten dat zich hier grote regionale verschillen zullen voordoen. Niet alleen vanwege de uiteenlopende regionaal-ruimtelijke karakteristieken van de landschappen, maar ook door uiteenlopende verschillen in hoge- en lagedrukgebieden in termen van economie en demografie.

Wij constateren, mede op basis van de expertmeetings, dat het met (het behoud van) de kwaliteit van veel stedelijke en landschappelijke gebieden niet vanzelfsprekend goed gaat. Al is hier wel sprake van een grote variëteit. Nederlandse gebieden zijn overigens altijd aan verandering onderhevig geweest. Wij hebben vooral zorg over de impact van de huidige veranderingen op de landschappelijke kwaliteit van gebieden in Nederland. In het advies *Verbindend landschap* van 2016⁵ adviseerde de Rli om aan dit onderwerp aandacht te besteden in de Nationale Omgevingsvisie. Ook voor decentrale overheden biedt het opstellen van een omgevingsvisie (een beleidsinstrument uit de nieuwe Omgevingswet) de kans om aandacht te besteden aan de toekomstige kwaliteiten van het cultuurlandschap.

⁵ Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (2016). *Verbindend landschap*. Den Haag.

4 PARADIGMA- WISSELING: MEER OOG VOOR TOEGEVOEGDE WAARDE VOOR OMGEVING

Het rijksbeleid voor de omgang met erfgoed heeft sinds het begin van deze eeuw als adagium 'behoud door ontwikkeling'. Dit uitgangspunt lijkt inmiddels breed te worden omarmd door zowel de erfgoedsector (bestaande uit overheden, eigenaren en het veld) als de maatschappij. Tegelijkertijd krijgt het erfgoedbeleid steeds nadrukkelijker gestalte in samenhang met het ruimtelijk beleid en het omgevingsbeleid.

Ontwikkeling rijksbeleid voor omgang met erfgoed, 1999-2011

De afgelopen jaren is in het rijksbeleid een wat behoudende houding omgezet in een meer ontwikkelingsgerichte opvatting bij de omgang met erfgoed.⁶ Met in het bijzonder de nota's *Belvedere*⁷ (1999), *Modernisering Monumentenzorg*⁸ (2009) en *Kiezen voor karakter; visie erfgoed en ruimte*⁹ (2011) zijn hierin grote stappen gezet. De nota's laten een steeds ruimere en meer dynamische interpretatie van erfgoed zien: van gebouw naar gebied, van beschermen naar ontwikkelen, van verlies aan cultuur naar cultuur van profijt. Behalve over beschermen gaat erfgoed steeds vaker ook over beleven en benutten. In *Kiezen voor karakter* wordt erfgoed nadrukkelijk verbonden met onderwerpen als bevolkingskrimp, energietransitie en waterveiligheid. Deze beleidsontwikkeling heeft ertoe geleid dat de bescherming van cultuurhistorie wettelijk is ingebed in de ruimtelijke ordening. Hierdoor komt er ook meer ruimte voor inspraak, omdat burgers en maatschappelijke organisaties al bij de planvoorbereiding hun visie kunnen geven op het belang van cultureel erfgoed.

- 6 Janssen, J. (2014). 'Modernising Dutch heritage conservation: current progress and ongoing challenges for heritage-based planning and management'. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 105, 622-629.
- 7 Ministeries van OCW, van LNV, van VROM & van VenW (1999). *Nota Belvedere: beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting*. Den Haag.
- 8 Tweede Kamer (2009). *Monumentenzorg. Beleidsbrief van de ministers van Onderwijs Cultuur en Wetenschap, van Volkshuisvesting Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer en Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit aan de Tweede Kamer*. Vergaderjaar 2009-2010, 32 156, nr. 1.
- 9 Tweede Kamer (2011). *Kiezen voor karakter: visie erfgoed en ruimte*. Rapport. Vergaderjaar 2010-2011, 32156, nr. 29, bijlage 118632. Geactualiseerd in 2017: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2017). *Erfgoed en ruimte: kiezen voor karakter!* In opdracht van het Ministerie van OCW. Amersfoort.

Echter, de praktijk blijkt weerbarstig. Pogingen om het erfgoedbeleid deel uit te laten maken van een meer integrale ruimtelijke benadering zijn – enkele uitzonderingen daargelaten – nog geen gemeengoed. Enerzijds wordt het behoud van erfgoed meer en meer ingezet als middel om een kwaliteitsimpuls te creëren bij de groei van steden, opgaven voor waterberging, natuurontwikkeling, enzovoort. Anderzijds blijven de aandacht en de financiële middelen vaak nog beperkt tot de instandhouding van monumenten, zonder dat vooraf een maatschappelijke discussie over de betekenis van het monument zelf en voor zijn omgeving heeft plaatsgevonden. Deze discussies vinden nu wel in toenemende mate in de regio plaats, al dan niet geëntameerd door provincies, die door decentralisatie van taken op het vlak van ruimtelijke ordening en cultuurbeleid een grotere rol gaan spelen in de erfgoedsector.

De aanstaande Omgevingswet, en met name het instrument omgevingsvisie daaruit, biedt kansen voor de omgang met erfgoed op verschillende schaalniveaus (lokaal, regionaal, (inter-)nationaal). In het Regeerakkoord 2017-2021 wordt vermeld dat de Nationale Omgevingsvisie (NOVI) de kaders zal geven voor de bescherming van de nationale belangen. Wij vinden overigens dat de NOVI geen louter conserverende, maar vooral een ontwikkelingsgerichte visie zou moeten bevatten.

Onder invloed van het hierboven beschreven beleid heeft de omgang met erfgoed in de afgelopen decennia een paradigmawisseling doorgeemaakt. Steeds nadrukkelijker is erfgoed geplaatst in een ontwikkelingsgerichte context, met oog op de toegevoegde waarde voor de omgeving.

Tegelijkertijd is een ‘vermaatschappelijking’ van erfgoed op gang gekomen. Niet alleen een deskundigenoordeel bepaalt nu wat erfgoed is, maar ook de verhalen van betrokkenen worden van belang geacht. Langzaam maar zeker komt er meer ruimte voor een meer democratisch gelegitimeerde omgang met erfgoed. Deze vermaatschappelijking is overigens nog niet overal doorgevoerd. Want hoewel de erfgoedsector in Nederland zeer bekwaam is in de instandhouding van monumenten, constateren wij dat er nog een verbeterslag kan worden gemaakt als het gaat om het leggen van verbindingen met partijen die betrokken zijn bij gebiedsontwikkelingen, maar geen deel uitmaken van het ‘erfgoedveld’.

Wij concluderen dat bij de ontwikkeling van het erfgoedbeleid en het ruimtelijk beleid steeds meer wordt ingespeeld op de transities in de fysieke leefomgeving. Tegelijkertijd signaleren wij dat deze ontwikkeling in het beleid nog geen gemeengoed is in de praktijk:

- Het behoud van onroerend cultureel erfgoed is nog niet overal ingebed in het ruimtelijk beleid.
- Erfgoedbeleid wordt door eigenaren, initiatiefnemers en bestuurders vaak nog ervaren als op zichzelf staand sectorbeleid (hindermacht) en niet als een verbindend facetbeleid (inspiratiekracht).
- De discussies over erfgoed vinden vooral plaats op gebouwniveau, terwijl het gebiedsniveau meer aandacht behoeft.
- Erfgoed en het grote draagvlak ervan worden nog onvoldoende ingezet als bron voor inspiratie bij de (her)ontwikkeling van monumenten en gebieden.

In het licht van deze verbeterpunten schetsen wij hieronder drie lijnen in de (door)ontwikkeling van het erfgoedbeleid. Het zijn lijnen waarlangs het erfgoedbeleid zich al ontwikkelt en zich nog verder kan ontwikkelen. Wij gebruiken deze lijnen als referentiekader bij onze conclusies en aanbevelingen. In trefwoorden gaat het om de ontwikkelingen:

- van collectie naar connectie;
- van gebouw naar gebruik;
- van objectgericht naar omgevingsgericht.

5 VAN COLLECTIE NAAR CONNECTIE¹⁰

De (nationale) collectie lijkt op orde. Het gros van de (rijks)monumenten is gerestaureerd en heeft een passende functie en gebruiker. Daarmee lijken de erfgoedkwaliteiten voor de toekomst zeker gesteld. Maar is kwaliteitsbehoud het enige kader voor de toekomst? Wij denken dat in het licht van de geschetste transitie een volgende stap moet worden gezet: maak connectie met de *maatschappelijke* opgaven. Zo kan het adagium ‘behoud door ontwikkeling’ nadrukkelijker gestalte krijgen. Naar ons oordeel maakt de erfgoedsector in het algemeen nog onvoldoende verbinding met de grote maatschappelijke kwesties van dit moment. Inspelen op de fysieke, sociaaleconomische en governancetransities sluit kwaliteitsbehoud geenszins uit. Voorbeelden hiervan zijn de herontwikkeling van de Westergasfabriek in Amsterdam en de vernieuwing van de Afsluitdijk, waarvan de betekenis als monumentaal geheel vanaf het begin is erkend en als belangrijk onderdeel van de plannen werd beschouwd. Het Rijk zou sowieso bij afstoting en ontwikkeling van het eigen vastgoed, al dan niet met een monumentenstatus, het goede voorbeeld moeten geven en de verbinding zoeken.¹¹ Dit vergt goed opdrachtgeverschap. Nu worden veel

¹⁰ Deze kop is geleend van een hoofdstuktitel uit *Kiezen voor karakter; visie erfgoed en ruimte* (2011).

¹¹ Het gaat hier om alle vastgoedbeherende diensten van het Rijk.

objecten door het Rijk nog verkocht aan de hoogste bidder en worden maatschappelijke baten niet meegenomen in de afweging.¹²

Erfgoed heeft baat bij een meer offensieve benadering, waarbij de instandhouding van monumenten in een ander licht wordt gezien: niet als eindpunt, maar als begeleider van de transformatieprocessen die zich in Nederland afspelen. Erfgoed zou een van de dragers moeten worden van

12 Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (2014). *Vrijkomend rijksvastgoed, over maatschappelijke doelen en geld*. Den Haag. Zie ook het pleidooi van architect André van Stigt, initiator van de herontwikkeling van De Hallen in Amsterdam. Geraadpleegd op 27 november 2017 via www.goudenpiramide.nl/actueel/interviews/interview-03

onze ontwikkeling als samenleving. Als cultureel erfgoed vanaf het begin van een ontwikkeling wordt meegenomen, kan het een rol spelen bij de aanpak van maatschappelijke opgaven. Dit gebeurt nog te weinig, hoewel de maatschappelijke betrokkenheid bij cultureel erfgoed groot is; 25% van de Nederlanders doet 'iets' met erfgoed¹³ en tienduizenden vrijwilligers zijn actief op dit terrein. Dit wordt ook erkend in het Regeerakkoord 2017-2021. De erfgoedsector is echter nog onvoldoende in staat gebleken dit brede draagvlak te gebruiken om op een vanzelfsprekende, positieve en inspirerende manier erfgoed vooraan in de planprocedures en gebiedsontwikkelingen te positioneren. Ook dit vergt goed opdrachtgeverschap van de betrokken overheden.

Een andere relevante kwestie in dit verband is de vraag wat de veranderende en diverse bevolkingssamenstelling in Nederland betekent voor erfgoed. Immers, zoals heel Nederland vergrijsd, zo vergrijsd ook het ledenbestand van de vele betrokken vrijwilligersorganisaties, zoals de heemkundekringen en historische genootschappen. Bovendien zijn er steeds meer Nederlanders die een migratieachtergrond hebben. Verandert daarmee de belangstelling voor erfgoed? Komt er interesse in een ander type erfgoed (bijvoorbeeld een verschuiving van materieel naar immaterieel erfgoed)? Welk erfgoed wordt gewaardeerd door jongeren of door Nederlanders met een migratieachtergrond?¹⁴ Het is belangrijk dat de bij erfgoed betrokken partijen deze dynamiek erkennen en erop inspelen.

13 Broek, A. van den & Houwelingen, P. van (2015). *Gisteren vandaag: erfgoedbelangstelling en erfgoedbeoefening. Het culturele draagvlak*. Den Haag: SCP.

14 Sanderma, M. (2017). Zoektocht naar de nieuwe Nederlander in het erfgoed. *Nieuwsbrief VOER*. Essay als afsluiting van de leergang Erfgoed Filosofie 2016. 27 maart 2017.

Nieuwe en andere percepties op erfgoed bieden immers kansen. Erfgoed kan een verbinding leggen in de samenleving door duiding en betekenis te geven aan de leefomgeving. Verhalen over erfgoed geven jongeren en nieuwkomers de gelegenheid tot identificatie met hun directe leefomgeving. Juist door het vertellen van dit soort verhalen kunnen uiteenlopende percepties worden verbonden. Verhalen over erfgoed kunnen daarmee niet alleen een brug slaan tussen verleden en toekomst, maar ook tussen verschillende bevolkingsgroepen.

Het is overigens belangrijk om te noteren dat erfgoed niet in alle gevallen een verbindende werking heeft. Het kan ook voor verdeeldheid zorgen tussen groepen in de samenleving. Denk aan de discussies over de monumenten die gelieerd zijn aan het slavernijverleden van Nederland. Of aan de weigering van de gemeente Ede om de 'muur van Mussert' te beschermen vanwege een gebrek aan draagvlak bij een deel van de bevolking voor behoud van een herinnering aan het NSB-verleden. Daarom kan alleen een meerstemmig verhaal over erfgoed een breed maatschappelijk draagvlak creëren. Erfgoed is in dit opzicht geen gestolde realiteit; monumenten en gebieden, alsook de bijbehorende verhalen, zijn voortdurend aan verandering onderhevig. De selectie- en waarderingssystematiek voor erfgoed zou – meer dan nu het geval is – rekening moeten houden met deze dynamiek.

De immateriële waarden van gebouwd erfgoed en gebieden worden op dit ogenblik nog maar matig betrokken bij processen van selectie, aanwijzing en (her)ontwikkeling. Wat ontbreekt is een zekere gevoeligheid voor

de emotionele, associatieve en affectieve kant van cultureel erfgoed: de manier waarop individuen en groepen zich verbinden (of verbonden voelen) met gebouwen en plekken. Om te verbinden, moeten verhalen van het erfgoed aansluiten op de doelgroep en zo mogelijk uit de doelgroep zelf komen. Er zijn goede en aansprekende voorbeelden waarin dit gebeurt, zoals het Verhalenhuis Belvédère in Rotterdam (een ontmoetingsplaats voor mensen en een verzamelplek voor bijzondere (levens)verhalen) of de Brugwachtershuisjes in 's-Hertogenbosch (zie kader).

Brugwachtershuisjes 's-Hertogenbosch tijdelijk veranderd in kunstwerken

De Zuid-Willemsvaart die door de binnenstad van 's-Hertogenbosch loopt, stamt uit 1937. Langs de vaarroute staan drie brugwachtershuisjes. Deze huisjes hebben hun oorspronkelijke functie verloren met de komst van het Máximakanaal. Ze maken deel uit van een herontwikkelingsplan van de Zuid-Willemsvaarttraverse. In afwachting hiervan zijn kunstenaars uitgenodigd de betekenis van de huisjes te onderzoeken en zo een impuls te geven aan de herontwikkeling. Kunst moet de band tussen de huisjes en de bevolking versterken en daarmee ook het bestaansrecht ervan legitimeren.¹⁵

Het inzetten van verhalen vraagt om een omslag in het denken: van collectievorming, waardstelling en instandhouding naar een contextgerichte en meer dynamische kijk op erfgoed. Om een connectie te maken moet

¹⁵ Zie www.brugwachtershuisjes.nl

de huidige defensieve, statische benadering van de erfgoedsector worden ingeruild voor een meer offensieve, flexibele en integrale aanpak.¹⁶

Met het huidige rijksbeleid is deze richting al ingezet. Provincies en gemeenten hebben de beleidsmatige ruimte om met de nieuwe, meer offensieve aanpak aan de slag te gaan. Een stelselherziening is daarom volgens ons niet nodig. Wij denken dat een groot deel van de oplossing in houding en gedrag van de erfgoedsector zelf moet worden gezocht, niet zozeer in nieuw beleid. Dit stelt (nieuwe) eisen aan de expertise en opleiding van erfgoedprofessionals.¹⁷

¹⁶ Deze aanpak wordt ook bepleit door de Federatie Instandhouding Monumenten. Zie: Federatie Instandhouding Monumenten (2017). *Erfgoed in transitie: visiedocument van de Federatie Instandhouding Monumenten*. Amsterdam.

¹⁷ Zie het pamflet van Joks Janssen en Platform VOER met tien suggesties voor de nieuwe rol van de erfgoedprofessional. Geraadpleegd op 27 november 2017 via www.platformvoer.nl/pamflet-nieuwe-rol-erfgoedprofessional. Zie ook Knoop, R. & Schwarz, M. (red.) (2017). *Straatwaarden: in het nieuwe speelveld van maatschappelijke erfgoedpraktijken*. Amsterdam: Reinwardt Academie.

6 VAN GEBOUW NAAR GEBRUIK

Ook voor de tweede ontwikkeling in het erfgoedbeleid die wij voorstaan, geldt dat deze al enige tijd gaande is. Mede door de recente financiële en vastgoedcrisis is de aandacht de afgelopen jaren verlegd van ‘nieuwbouw in de wei’ naar inbreiding, herontwikkeling en herbestemming in bestaand stedelijk gebied. Herbestemming lijkt het nieuwe bouwen te zijn geworden. Deze ontwikkeling heeft een flinke steun in de rug gekregen door talloze voorbeelden van succesvolle tijdelijke bestemmingen.¹⁸ In plaats van sloop en nieuwbouw zijn leegstaande objecten tijdens de crisis gebruikt voor tijdelijke horeca, startende ondernemingen en kleine ambachtelijke bedrijven. Nieuwe culturele hotspots zijn op deze manier opgekomen. Geïsoleerde en ontoegankelijke fabrieksterreinen zijn ontwikkeld tot open broedplaatsen die ook een nieuwe identiteit geven aan omliggende woonwijken. De oude Honigfabriek in Nijmegen en de voormalige stationswerkplaats van de NS in Tilburg (zie kader) zijn hiervan sprekende voorbeelden. Tijdelijkheid gaat regelmatig over in nieuwe onverwachte vormen van permanent gebruik. Het is belangrijk deze herbestemmingspraktijk vast te houden in tijden van economische groei en oplopende woningtekorten.

¹⁸ Sinds kort kan tijdelijk gebruik, juridisch gezien, voor tien in plaats van vijf jaar worden geregeld.

Herontwikkeling NS-stationswerkplaats in Tilburg

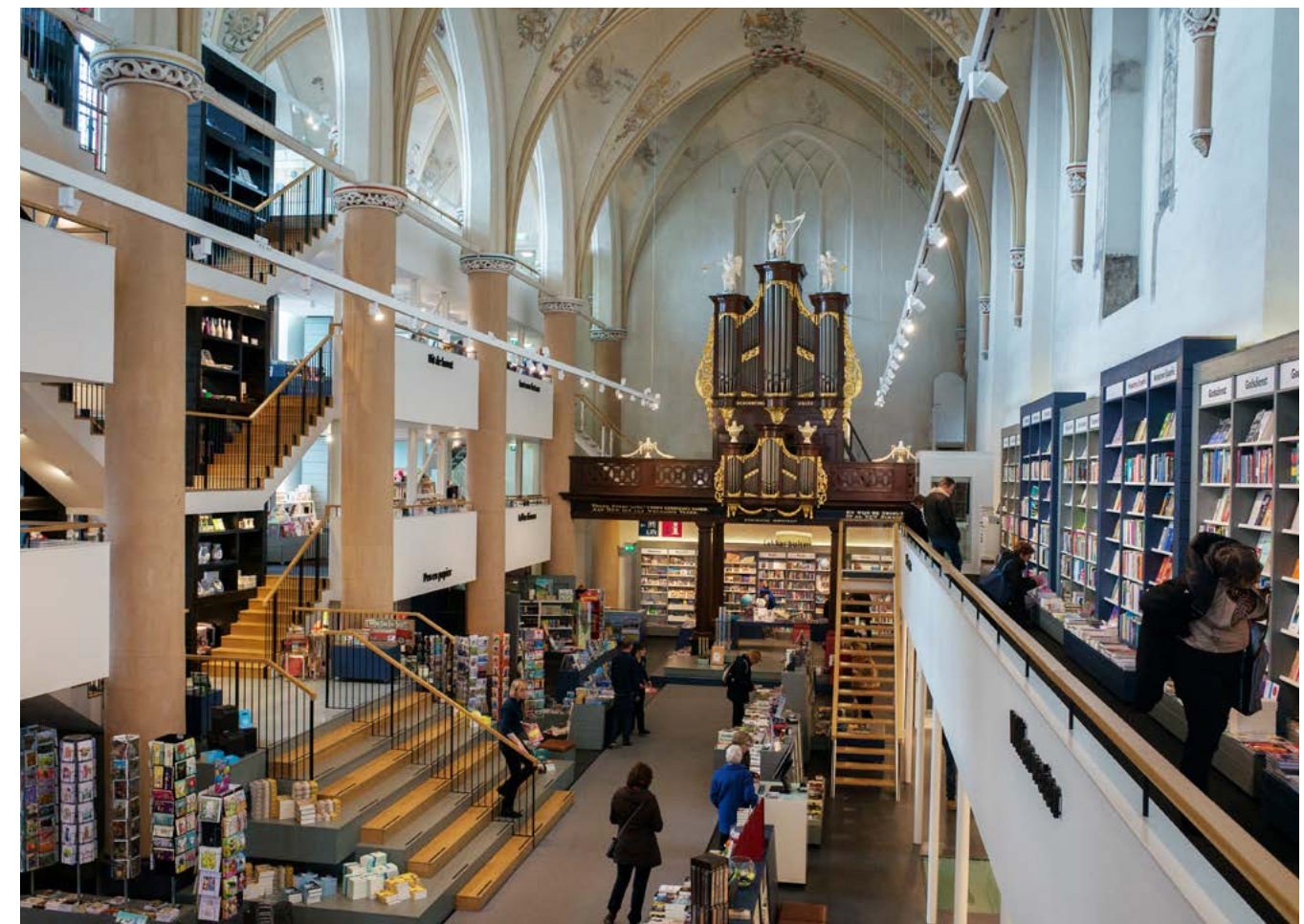
De vrijgekomen NS-werkplaats in de spoorzone van Tilburg bood een unieke kans om met de herontwikkeling van het vastgoed en het gebied eromheen de stad een nieuwe impuls te geven. Er is daarbij niet alleen gekeken naar het behoud van cultuurhistorisch erfgoed. De ontwikkelingen in de spoorzone hebben ook waarde op het gebied van ruimtelijke inrichting, economie en mobiliteit. Zo is in de NS-werkplaats een media-cluster gerealiseerd, maar daarnaast ook vestigingen van provinciale uitvoeringsorganisaties als BKKC, Kunstbalie en Brabant C. De gemeente maakt hierbij actief werk van tijdelijk gebruik. Er zijn goedkope kantoorwerkplekken, creatieve bedrijvigheid, dans- en sportfaciliteiten gecreëerd. Tijdelijk gebruik gaat hier bewust vooraf aan permanente functies als wonen en werken.¹⁹ Tijdelijk gebruik geeft tijd om te zoeken naar een vaste gebruiker en helpt ook in de zoektocht wie deze vaste gebruiker zou kunnen zijn.

De beweging die wij hier schetsen is die van een focus op het gebouw naar een focus op de gebruiker. Er moet een breed gedragen bewustzijn komen dat de groeiende leegstand van vastgoed niet zozeer vraagt om instrumenten die aantasting van monumentale waarden voorkomen, maar om instrumenten die slim (her)gebruik stimuleren. Leegstand is bovendien niet alleen een gevolg van de financiële crisis, maar van demografische en

¹⁹ Platform31 (2015). 'Koester wat je hebt!' Impressieverslag Stadslab Tilburg 31 maart 2015. Geraadpleegd op 27 november 2017 via www.platform31.nl/wat-we-doen/programmas/ruimte-en-economie/agenda-stad/stadslabs

economische verschuivingen zoals die in krimpgebieden al zichtbaar zijn. Gebruikswaarde wordt daarmee een voorwaarde voor behoud. Tijdelijk gebruik in afwachting van een permanente bestemming hoort hierbij en kan, zoals de voorbeelden aangeven, een passende oplossing zijn. Publieke en private partijen moeten hierin samen optrekken.

Voor de erfgoedzorg betekent dit een omslag van 'selecteren en aanwijzen' naar 'makelen en schakelen'. Met andere woorden: bij gebiedsontwikkelingen moet worden gezocht naar programmatische kansen waarop kan worden ingespeeld. Bemiddelen tussen en bijeenbrengen van

belanghebbenden is wellicht belangrijker dan het doen van financiële toezeggingen. Het gebruik en de gebruiker komen steeds meer centraal te staan in plaats van alleen de cultuurhistorische kwaliteit van het gebouw. Voor een goede omgang met gebied of gebouw moet worden meegedacht met de wensen van de gebruiker, moet worden gekeken met de ogen van een architect en moet worden gerekend vanuit het perspectief van een ontwikkelaar. Dit vergt een open houding en een goede samenwerking tussen de betrokken partijen en een flexibele opstelling van de erfgoed-professional. In dit licht zou bovendien het financiële instrumentarium meer dan nu het geval is, gericht moeten worden op het mobiliseren van middelen uit markt en samenleving.

Het vinden van een geschikte gebruiker zal overigens niet voor al het erfgoed haalbaar zijn. In krimpgebieden zal het bijvoorbeeld steeds moeilijker worden om gebruikers te vinden voor al het vrijkomend onroerend erfgoed. Het instrumentarium speelt daarnaast nog nauwelijks in op de toenemende verschillen tussen regio's. In een enkel geval kan overwogen worden om over te gaan tot 'behoud door onthouding'. Vervallen panden kunnen een nieuwe bestemming krijgen, bijvoorbeeld als 'ecoruïne'.²⁰ Dit geeft in krimpregio's wellicht nieuwe mogelijkheden voor natuur, toerisme en recreatie.

²⁰ Zie <https://www.primafocus.nl/geografie/ecoruine-oost-groningen/>

7 VAN OBJECT-GERICHT NAAR OMGEVINGSGERICHT

Een derde kansrijke ontwikkeling waarvoor wij aandacht vragen is die van een focus op het gebouw naar een focus op het gebied. Door de vele transitie in de fysieke leefomgeving gaan veel gebieden in Nederland op de schop. Het beleid rond deze operaties en de bijbehorende financiën zijn vooral afgestemd op individuele gebouwen en eigenaren. Het is echter te verwachten dat de transitie vooral de *gebieden* in kwestie zullen beïnvloeden. In het rijksbeleid is de zorg voor de kwaliteit van landschappen een verwaarloosd onderwerp.²¹ De wettelijke bescherming van cultuurlandschappen behoeft aandacht. De bescherming van gebouwd erfgoed is wel geregeld, maar wordt nog onvoldoende in een landschappelijke en stedenbouwkundige context geplaatst.

Om de omslag te maken, verdienen beide schaalniveaus – gebouw en gebied – aandacht. Een monument staat immers niet onder een stolp, het staat bloot aan invloeden vanuit de omgeving en haalt een deel van zijn waarde uit zijn plaatsing in de stedelijke en landschappelijke context.

²¹ Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (2016). *Verbindend landschap*. Den Haag.

Omgekeerd geeft een monument betekenis aan zijn omgeving. Juist de wederzijdse afhankelijkheid van gebouw en gebied is belangrijk om te onderkennen. Landschappen kunnen een verbindende rol spelen bij het accommoderen van transitie die zich op een hoger schaalniveau voordoen, en de wereld van erfgoed die zich lokaal/regionaal manifesteert.

De geschiedenis van individuele erfgoedobjecten binnen een gebied vertelt vaak veel over dat gebied, en vice versa. Het kan van belang zijn om bij transitieopgaven aan te sluiten bij deze verhalen. Een analyse van

het (gebruiks)verleden van een gebied helpt vaak om het verhaal van de toekomst te funderen en richting te geven. Het kan ook draagvlak genereren voor een nieuwe fase in de ontwikkeling. Er ligt nog een uitdaging in het verbinden van verhalen met nieuwe maatschappelijke opgaven en transitie. In verschillende provincies zijn goede voorbeelden te vinden van manieren waar deze verbinding al wordt gemaakt.²² Ook de ontwerpstudie van Sijmons et al. naar het vormgeven van duurzame energieopwekking in de Stelling van Amsterdam en de Hollandse Waterlinie is hiervan een voorbeeld.²³

Gebiedsontwikkelingen worden in Nederland vrijwel nooit meer in gang gezet vanuit een blanco situatie. Er wordt steeds vaker gebruikgemaakt van gebiedsanalyses en van de onderzoekende en verbindende kracht van ontwerpers. De aankomende Omgevingswet faciliteert deze benadering. Indachtig de filosofie van die wet moet erfgoed niet als toets aan het eind, maar als kwaliteit en inspiratiebron aan het begin van het gebiedsproces worden ingebracht. Deze positie moet door alle betrokkenen actief worden gestimuleerd.

²² Zoals in Zuid-Holland met de erfgoedlijnes (Provincie Zuid-Holland (2016). *Beleidsvisie Cultureel erfgoed en Basisvoorzieningen Cultuur 2017-2020*. Den Haag) en in Noord-Brabant waar verschillende erfgoedtypologieën (industriële, militaire, religieuze en cetera) worden gebruikt in verbindende verhalen (Provincie Noord-Brabant (2015). *De (verbeeldings)kracht van erfgoed: beleidskader erfgoed 2016-2020*. 'sHertogenbosch.)

²³ H+N+S Landschapsarchitecten, Volharding Breda & Ro&Ad Architecten (2017). *Energielinie: erfgoed in transitie*. Amersfoort; Sijmons, D., Hugtenburg, J., Hoorn, A. van & Feddes, F. (2014). *Landschap en energie: ontwerpen voor transitie*. Rotterdam: NAI010.

Kennis van erfgoed en zijn verhalen is hiervoor van groot belang. Door gebruik te maken van moderne technologieën zijn die verhalen beter zichtbaar te maken. De gelaagdheid van de geschiedenis, het terughalen van verdwenen artefacten en het maken van onverwachte verbindingen: de techniek brengt het in beeld. In het kader van het Digitaal Stelsel Omgevingswet (DSO) zien wij kansen om met informatie- en kennisuitwisseling erfgoedwaarden bij de start van gebiedsontwikkeling onder de aandacht te brengen.

De prominente positie van erfgoed in ruimtelijke ontwikkelingen moet door de sector (overheden en veld) nadrukkelijk worden opgeëist. De benodigde kennis, kunde en capaciteit overstijgen bovendien doorgaans het lokale niveau. In veel gemeenten ontbreekt de kennis en deskundigheid om vanuit de erfgoedsector een actieve inbreng te leveren in ruimtelijke ontwikkelingen en planprocessen. Hierover moet het Rijk afspraken maken met koepelorganisaties zoals het Interprovinciaal Overleg (IPO), de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) en de Unie van Waterschappen (UvW). Het Rijk kan de regio's beter in positie brengen, onder meer door verbindende kennis te organiseren, onderzoeks- en ontwerpcapaciteit ter beschikking te stellen.

Kennis van erfgoed en zijn verhalen: Gelders Arcadië

De Veluwezoom telt een groot aantal uitgestrekte landgoederen, buitenplaatsen en kastelen zoals Landgoed Middachten, Kasteel Rosendaal, Huis Zypendaal, Kasteel Doorwerth en Villa Sanoer. Zich bewust van de eenheid en samenhang van deze historische landgoederenzone (ook wel aangeduid als 'Gelders Arcadië') werken de gemeenten Arnhem, Renkum, Rheden, Rozendaal en Wageningen sinds 2008 samen om het gebied te ontwikkelen. Deze samenwerking heeft onder meer geresulteerd in een regionale visie, die kan dienen als onderlegger voor projecten die gemeenten met eigenaren willen oppakken in de zone. Daarnaast worden vanuit de samenwerking projecten opgezet zoals 'Geschiedenis in verhalen'. In dit project zijn 170 mensen geïnterviewd over het gebied en de verhalen die zij erbij hebben. Dit heeft geresulteerd in toeristische boekjes, een archief met beeldmateriaal en een app vol filmpjes, foto's en verhalen.²⁴

²⁴ Zie www.geldersarcadie.nl

8 CONCLUSIE: VAN STENEN NAAR STORIES

De gemene deler van de drie hierboven beschreven ontwikkelingen is het belang van een bredere kijk op erfgoed. Verhalen helpen daarbij. Verhalen verbinden, inspireren, en geven richting aan de volgende ontwikkelingsfase van gebouwen en gebieden. Het grootste deel van het gebouwde erfgoed staat er goed bij; het is nu de tijd om de focus te verleggen naar het vertellen van die verbindende verhalen: van stenen naar stories.

Wij constateren op basis van de expertmeetings dat ten aanzien van transitie niet zozeer het beleid en de wettelijke regels rond het cultureel erfgoed aanpassing behoeven, maar dat er veeleer stappen nodig zijn om een cultuurverandering binnen de erfgoedsector tot stand te brengen.

Erfgoed drager van kwaliteit en inspiratiebron bij gebiedsontwikkeling

Erfgoed kan bij gebiedsontwikkelingen een belangrijke bijdrage leveren als kwaliteitsdrager en inspiratiebron. Wij bepleiten daarom een ontwikkelingsgerichte omgang met erfgoed, waarbij erfgoed vooral als inspiratie aan het begin van een gebiedsontwikkeling wordt ingezet en niet als toets aan het einde ervan. Een slogan die in het verleden is gebruikt bij de opkomst van ontwikkelingsplanologie is ook hier van kracht: ‘van hindermacht naar ontwikkelkracht’. Het omgevingsbeleid dient hiervoor wel ontvankelijk te zijn. Goed opdrachtgeverschap is nodig om de erfgoedsector in positie te brengen. De verhalen die erfgoed met zich meedraagt, vormen hier de sleutel. Erfgoed is in potentie drager van de verhalen van een gebied en kan zodoende bijdragen aan de duiding van het DNA van

een plek, gebied of regio; om zo het inzicht te vergroten, te dienen als inspiratiebron of als oplossing. Dergelijke verhalen kunnen ook met ontwerpend onderzoek zichtbaar worden gemaakt en zo richtinggevend zijn voor ruimtelijke ontwikkelingen. Bovendien kunnen ze een verbinding maken met de maatschappelijke opgaven. Wij zien hier een belangrijke rol weggelegd voor ontwerpende disciplines. Wij pleiten daarom voor een breder verhaal vanuit meerdere perspectieven en over meerdere periodes, ook omdat hiermee de eeuwenlange dynamiek in ontwikkeling beter zichtbaar wordt. De aanpassing op de nieuwe transitie in de fysieke leefomgeving zijn ingrijpend en onvermijdelijk, maar in zekere zin ook een constante in het licht van de geschiedenis.

Het opstellen van omgevingsvisies biedt in dit opzicht kansen: het vormt een gelegenheid om vroegtijdig op basis van gebiedsanalyses en ontwerp een discussie over erfgoedwaarden te entameren. Erfgoed is andersom ook een middel om burgers te betrekken bij participatietrajecten rond omgevingsvisies. Ten eerste omdat de betrokkenheid bij erfgoed over het algemeen groot is. Ten tweede omdat de verhalen kennis en inspiratie geven om een gesprek over de toekomst van de omgeving te voeren.

Transities: rekening houden met onzekerheden en verschillen

De transitie die wij in dit briefadvies hebben geïdentificeerd als ontwikkelingen die mogelijk impact hebben op het onroerend cultureel erfgoed in Nederland, zijn omgeven met onzekerheden en gaan gepaard met permanente veranderingsprocessen. Het is vrij zeker dat de transitie zich

zullen voordoen, maar de wijze waarop en de mate waarin is onzeker. Dit vraagt om een adaptieve aanpak. Het vereist van overheden een visie en sturingsmechanismen die 'situationeel' en wendbaar zijn. Des te meer omdat de connectie tussen erfgoed en de transitie-uitdagingen vraagt om een complexe samenwerking tussen uiteenlopende stakeholders die nogal verschillende opvattingen hebben over beleid en sturing. Vanzelfsprekende partners hebben een kleinere rol gekregen (zoals woningcorporaties) en nieuwe partners (zoals waterschappen) dienen zich aan. Enig geduld moet ingecalculeerd worden om vertrouwen op te bouwen. Er is vaak nog onvoldoende (h)erkenning van de nieuwe transitie-uitdagingen bij erfgoedpartijen. Spreek de positieve krachten in de samenleving die zich rondom erfgoed organiseren daarop aan en ondersteun en vertrouw die. Gebiedsontwikkeling is een multi-actorproces dat een beroep doet op houding en vaardigheden van alle betrokkenen.

Tegelijkertijd zullen de transitie waarschijnlijk in elke regio een ander gezicht vertonen en dus regionale verschillen met zich meebrengen. Wij pleiten voor erkenning van deze diversiteit.²⁵ Dit betekent dat in plaats van generiek beleid nieuwe, gebiedsgerichte strategieën moeten worden ontwikkeld met bijbehorend (financieel) instrumentarium. Hierin kan onroerend erfgoed een kapstok zijn om het verhaal van het gebied te vertellen. Dit zal niet altijd leiden tot behoud ervan, zo is de verwachting. Selectiviteit moet daarom bij ontwikkelingen bespreekbaar worden.

²⁵ Zie in dit verband ook: *Interprovinciaal Overleg (2017). Aanbevelingen en inzet provincies voor een toekomstbestendig erfgoed beleid: Erfgoed telt.* Den Haag.

9 AANBEVELINGEN

Wij zijn tot de conclusie gekomen dat als de diverse transitieën zich voordoen in de fysieke leefomgeving ze vooral impact zullen hebben op gebiedsniveau. Op het niveau van gebouwd erfgoed zal de impact minder pregnant zijn. Het begeleiden en accommoderen van de transitieopgaven op gebiedsniveau (waarbij het zowel om stedelijke gebieden als om landelijke gebieden gaat) zien wij vooral als een onderdeel van het omgevingsbeleid. Het erfgoedbeleid hoeft daarvoor niet grondig te worden herzien. Wel is een verdere (door)ontwikkeling van dit beleid nodig. Erfgoed behoeft in het omgevingsbeleid ook geen uitzonderingspositie; het is een volwaardig belang in een bredere afweging. In de toekomst zijn dit de kaders van de Omgevingswet. Hiermee willen wij niet suggereren dat er niets hoeft te gebeuren. De transitieën zullen een grote impact hebben op de inrichting en het aanzien van de Nederlandse steden en landschappen en het is van belang om hier goed op in te spelen. Hiertoe doen wij de volgende hoofdaanbeveling:

In het licht van deze adviesaanvraag behoeft het erfgoedbeleid van het Rijk op hoofdlijnen geen aanpassing. Zorg wel voor doorontwikkeling van het erfgoedbeleid langs de drie reeds ingezette lijnen: van collectie naar connectie, van gebouw naar gebruiker en van object naar gebied. Geef daarbij aandacht aan cultuurverandering in de sector. Omarm daarnaast de sturingsfilosofie van de Omgevingswet.

Aanvullend hierop doen wij u de volgende aanbevelingen bij de drie ontwikkellijnen.

Van collectie naar connectie

1. Stimuleer de erfgoedsector om mee te gaan in de transitieën. Geef daartoe bij visietrajecten (lokaal, regionaal en nationaal) en gebiedsontwikkelingen steeds expliciet aan wat de bijdrage van cultureel erfgoed kan zijn bij het bespoedigen van de gewenste transitieën.
2. Wees als Rijk goed opdrachtgever bijvoorbeeld door eigen rijksmonumentaal erfgoed bij gebruik en verkoop ook daadwerkelijk in te zetten ten behoeve van de transitieopgaven.
3. Koppel de toekenning van subsidies voor instandhouding van onroerend erfgoed aan de bijdrage ervan aan transitieopgaven.
4. Zoek naar draagvlak voor erfgoed bij en een actieve inbreng van ‘nieuwe’ groepen zoals jongeren en Nederlanders met een migratieachtergrond. Gebruik daarbij verhalen die voortkomen uit de diverse doelgroepen om de verbinding te leggen.

Van gebouw naar gebruik

5. Stimuleer de erfgoedsector om meer te denken vanuit het perspectief van de – toekomstige – gebruiker en de directe omgeving.
6. Stimuleer het tijdelijk gebruik van erfgoed met een flexibele omgang met regelgeving en zo nodig financiële middelen.²⁶ Dit voorkomt waardeverlies.

²⁶ De Omgevingswet vergroot de bestuurlijke afwegingsruimte.

7. Richt financiële instrumenten zo in dat de middelen terechtkomen bij de monumenten die het geld het hardst nodig hebben en sluit daarbij ook aan op de verschillen tussen regio's.²⁷
8. Onderzoek de mogelijkheid om in krimpgebieden waar onroerend erfgoed vrijkomt zonder dat er een nieuwe bestemming voor kan worden gevonden, in bepaalde gevallen over te gaan tot 'behoud door onthouding' en sta gecontroleerd verval toe.
9. Zoek naar een vehikel om financiële middelen uit de markt en samenleving te mobiliseren. Te denken valt aan private fondsvorming met fiscale aftrek.²⁸

Van objectgericht naar omgevingsgericht

10. Stimuleer dat de omgevingsvisies van Rijk, provincies en gemeenten, die worden opgesteld in het kader van de nieuwe Omgevingswet, worden gebruikt om de transitieopgaven te accommoderen en begeleiden.
11. Stimuleer dat deze omgevingsvisies ook worden gebruikt om invulling te geven aan de gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de cultuurhistorische kwaliteit van het landschap, dat zich niet aan bestuurlijke grenzen houdt.

²⁷ Zo is in stedelijke regio's voor vrijkomend erfgoed makkelijker een nieuwe gebruiker te vinden dan in krimpgebieden.

²⁸ Een rapport van Crimson Architectural Historians bespreekt de optie van een maatschappelijk monumentenfonds waarmee kan worden ingespeeld op zelforganisatie en burgerinitiatief. Een dergelijk fonds wordt gevoed met privaat geld en beperkt de administratielast van de overheid (in vergelijking met een subsidieregeling). Pronkhorst, A., Rots, S. Dorman, E. & J. Kools (2017). *Monumenten als aanjager voor maatschappelijke gebiedsontwikkeling*. Onderzoek van Crimson Architectural Historians in samenwerking met Fakton. Rotterdam.

12. Zorg voor een goede kennishuishouding onder de Omgevingswet, zodat de benodigde informatie over erfgoed vroegtijdig beschikbaar is voor gebiedsprocessen in de regio.
13. Maak met koepelorganisaties zoals IPO, VNG en UvW afspraken over de benodigde inzet van kennis, kunde en capaciteit (in fte's en tijd), zodat erfgoed vroegtijdig kan participeren in gebiedsontwikkeling en omgevingsvisietrajecten.
14. Stimuleer een ontwerpde benadering bij gebiedsontwikkeling en het opstellen van omgevingsvisies.²⁹
15. Geef bij subsidies als voorwaarde mee dat gebouwd erfgoed wordt gezien in relatie tot de verdere ontwikkeling van een gebied.
16. Besteed in de praktijk en bij opleidingen aandacht aan de verbindende competenties van erfgoedprofessionals ten behoeve van het verbinden van erfgoed met de transitie in de fysieke leefomgeving.

Tot slot zijn wij ons ervan bewust dat deze aanbevelingen verder reiken dan uw portefeuille. De erfgoedsector zal ook zelf met deze aanbevelingen aan slag moeten. Vanwege de wederkerigheid in de relatie erfgoed- en omgevingsbeleid bevelen wij u aan in overleg te treden met uw ambtsgeenoot van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Vanwege de vele transitie is ook afstemming met uw collega's van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit en Economische Zaken en Klimaat wenselijk.

²⁹ Hier kunnen bijvoorbeeld het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie en de Actieagenda Architectuur en Ruimtelijk Ontwerp voor worden ingezet.

BIJLAGE 1

OVERZICHT TRANSITIES EN ONTWIKKELINGEN LEEFOMGEVING

1 Inleiding

De interactie tussen transitieopgaven en de instandhouding en ontwikkeling van onroerend cultureel erfgoed speelt in het advies een prominente rol. Nederland is continu aan het veranderen en sommige veranderingen hebben direct of indirect invloed op het gebruik, beheer of behoud van monumenten, gebieden en archeologie. Wij hebben een inventarisatie gemaakt van mogelijke transitie en ontwikkelingen in de leefomgeving die van invloed kunnen zijn op onroerend cultureel erfgoed, verdeeld in drie soorten: transitie in de fysieke omgeving, sociaaleconomische transitie en transitie in governance.

2 Transitie fysieke leefomgeving

2.1 Energietransitie

Om de doelen uit het klimaatverdrag van Parijs (2015) te halen, is een energietransitie nodig om het gebruik van fossiele brandstoffen te verminderen. Er zullen andere duurzame energiebronnen moeten worden ingezet en er zal zuiniger met energie moeten worden omgegaan.³⁰ Deze transitie is al deels in gang gezet en langzamerhand wordt het belang ervan steeds duidelijker voor de samenleving. In de ruimtelijke omgeving leidt deze transitie onder andere tot de verduurzaming van de gebouwen voor energiebesparing, het gebruik van het landschap voor energieopwekking, een

³⁰ Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (2015). *Rijk zonder CO₂: naar een duurzame energievoorziening in 2050*. Den Haag.

herontwerp van het energienetwerk en het verschuiven van de energieproductie van nationaal naar lokaal niveau.

Bij gebouwen bestaat er een spanning tussen de gewenste duurzaamheidsingrepen en het behoud van historische elementen. Gelukkig is er de opkomst van technologische innovaties waarmee het energielabel van een monument omhoog kan, zonder dat karakteristieke kozijnen of kapconstructies geweld wordt aangedaan. Voor vastgoedeigenaren is de verduurzaming van het monumentenbestand een belangrijke opgave voor de toekomst. Gebouwen zullen meer en meer worden beoordeeld op energieefficiëntie. De vraag speelt in hoeverre er rekening gehouden moet worden

met (cultuur)historische waarden in deze transitie en of het nodig is om monumenten vrij te stellen van de energie-efficiëntie.

Ook op het landschap heeft de energietransitie een grote impact. De maatschappelijke discussies over windmolenparken getuigen hiervan. Nieuwe energieopwekkers als windmolens, grootschalige parken van zonnepanelen en de teelt van biomassa vragen veel ruimte en zijn soms moeilijk in het bestaande landschap in te passen. Hoe verenig je deze aanpassingen met historisch aanwezige landschapskarakteristieken?

2.2 Klimaatadaptatie

Hoewel de precieze aard en het tempo van klimaatverandering nog onzeker zijn, zullen deze hoogstwaarschijnlijk grote gevolgen hebben voor de fysieke omgeving. Enkele voorbeelden zijn droogte, meer en intensievere piekbuien, grotere kans op warme zomers, piekafvoeren in het rivierengebied, versnelling van de bodemdaling en verhoging van de zeespiegel.³¹ Onze stedelijke omgeving zal moeten worden aangepast om deze veranderingen het hoofd te kunnen bieden. Dit geldt ook voor het rivierenlandschap; denk daarbij aan dijkverhoging en de aanleg van nevengeulen en retentiebekkens. Het doel van Deltaprogramma 2018 sluit hierop aan: “Nederland op heel veel plaatsen anders in te richten, om zo de toenemende schade door wateroverlast, hitte, droogte en overstromingen te verminderen.”³²

³¹ Ligtoet, W., Bree, L. Van & Dorland, R. van (2013). *Aanpassen met beleid. Bouwstenen voor een integrale visie op klimaatadaptatie*. Beleidsstudies. Den Haag: PBL.

³² Ministerie van Infrastructuur en Milieu & het ministerie van Economische Zaken (2017). *Deltaprogramma 2018: doorwerken aan een duurzame en veilige delta*. Den Haag.

Klimaatadaptatie raakt erfgoed op twee punten. Ten eerste is het de vraag hoe erfgoed tegen het veranderende klimaat kan worden beschermd. Het meeste erfgoed is kwetsbaar en niet gemaakt voor deze ontwikkelingen. Heftige neerslag en een versnelde bodemdaling tasten de fysieke kwaliteit van onroerend cultureel erfgoed aan. Ten tweede kan erfgoed in het geding komen bij de adaptatie van onze omgeving aan het nieuwe klimaat. Het meest treffende voorbeeld hiervan is de strijd met het water. Met de voorspelde klimaatverandering is de toekomstige wateropgave groter dan ooit en het upgraden van het waterbeheerssysteem vindt doorgaans plaats op dezelfde plekken waar historisch waardevolle waterstaatswerken hun diensten bewezen en bewijzen.³³ Hoe gaan we om met dit historisch erfgoed in deze situatie?

Bij landschappen speelt de vraag hoe kan worden voorkomen dat landschappelijke kwaliteiten verloren gaan bij klimaatadaptatie. Of kan de geschiedenis van het landschap juist oplossingen aandragen? Deze vraag zal ook van belang zijn bij de aankomende Deltaprogramma's.

2.3 Bodemdaling

Grote delen van Nederland worden gekenmerkt door een langzame daling van de bodem. Deze daling is deels natuurlijk, deels veroorzaakt door de mens. Vroeger werd de daling gecompenseerd door de afzetting van klei en zand van de grote rivieren. Door de aanleg van dijken en waterkeringen treden de rivieren niet meer buiten hun oevers en vindt die afzetting

niet meer plaats. Met name in veengebieden is bodemdaling een groot probleem. De natuurlijke bodemdaling wordt hier versneld door verlaging van de grondwaterstand; als gevolg daarvan vindt er veenoxidatie plaats en klinkt de grond in (Kwakernaak, 2010).³⁴ Bij veenoxidatie komt bovendien een grote hoeveelheid CO₂ vrij. Andere oorzaken voor versnelde bodemdaling zijn de winning van grondstoffen, zoals zout of gas, en de te zware belasting van zwakke klei- of veengrond. Een van de moeilijkheden bij de aanpak van bodemdaling is het ontbreken van een duidelijke eigenaar van het probleem. Er is geen aanwijsbare 'verstoorder' die verantwoordelijk is voor de bodemdaling.

³³ Tweede Kamer (2011). *Kiezen voor karakter: visie erfgoed en ruimte*. Rapport. Vergaderjaar 2010-2011, 32156, nr. 29, bijlage 118632.

³⁴ Kwakernaak, C., Akker, J. van den, Veenendaal, E., Huissteden, K. van & Kroon, P. (2010). Mogelijkheden voor mitigatie en adaptatie: veenweiden en klimaat. *Bodem* 3, 6-8.

Voor bebouwing heeft dit als effect dat er verschuivingen in de grond plaatsvinden waardoor krachten ontstaan waarop het gebouw niet is berekend. Hierdoor kunnen monumenten zwaar beschadigd raken en worden instandhouding en duurzaam onderhoud moeilijker en kostbaarder.

Bodemdaling kan van grote invloed zijn op landschappen, vooral veenweidegebieden, omdat het gebruik van het land kan veranderen. Ten behoeve van de landbouw wordt nu vaak kunstmatig het grondwatervniveau verlaagd. Dit vergroot de opbrengst van de landbouw, maar versnelt de bodemdaling.³⁵ Door het gebruik van het land te veranderen, of over te schakelen naar andere (minder intensieve) landbouw, kan het grondwatervniveau verhoogd worden en de bodemdaling tegengegaan worden.

3 Sociaaleconomische transities

3.1 Circulaire economie

Enerzijds vanuit de wens om te komen tot een duurzamere samenleving en anderzijds vanuit economische en politieke overwegingen, groeit de vraag naar een meer circulaire economie. De Rli definieert een circulaire economie als “een economisch en industrieel systeem dat de herbruikbaarheid van producten en grondstoffen en het Herstellend Vermogen van natuurlijke hulpbronnen als uitgangspunt neemt, waardevernietiging in

³⁵ Born, G.J. van den, Kragt, F., Henkens, D., Rijken, B., Bommel, B. van & Sluis, S. van der (2016). *Dalende bodems, stijgende kosten: mogelijke maatregelen tegen veenbodemdaling in het landelijk en stedelijk gebied.*

het totale systeem minimaliseert en waardecreatie in iedere schakel van het systeem nastreeft.”³⁶

Het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) heeft onderzocht of er in de literatuur rondom circulaire economie een link wordt gelegd met cultureel erfgoed, maar heeft dergelijke links niet gevonden.³⁷ Dit wil niet zeggen dat ze er niet zijn. Herbestemmen is immers een voorbeeld van een circulaire omgang met de gebouwde omgeving. Het voorkomt zowel sloop als nieuwbouw. Herbestemming zou in het licht van deze transitie daarom steeds belangrijker kunnen worden. Daarbij blijft de vraag hoe een herbestemming niet alleen verlenging van de gebruiksperiode in een lineaire economie blijft, maar ook daadwerkelijk bijdraagt aan circulariteit.

Een voorbeeld van hoe circulaire economie raakt aan landschappen is de overgang van een petrochemie naar een biobased chemie. Dit vereist de beschikbaarheid van (oliehoudende) gewassen (biomassa) en de grootschalige teelt hiervan kan het gebruik en aanzicht van het landschap wezenlijk veranderen.

3.2 Ruimtelijke differentiatie

De onderstaande transities dragen bij aan de toenemende verschillen tussen regio's in Nederland. Ook overheidsbeleid, met name de verdeling van rijksinvesteringen, versterkt regionale verschillen. De nadruk ligt in

³⁶ Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (2015). *Circulaire economie: van wens naar uitvoering.* Den Haag. P. 59.

³⁷ Jonkeren, O. (2016). *Circulaire economie, de fysieke omgeving en omgevingsbeleid. Een studie in het kader van de nationale omgevingsvisie.* Achtergrondstudie. Den Haag: PBL.

het economische beleid van de laatste jaren op sterker maken van wat al sterk is, bijvoorbeeld met de regeling Pieken in de Delta. Zwakke regionale economieën worden niet meer extra gesteund.

Krimp in landelijk gebied

De bevolkingsgroei in Nederland is de laatste jaren afgezwakt. Het Planbureau voor de Leefomgeving verwacht dat in de komende vijftien jaar het aantal inwoners in één op de vier gemeenten met meer dan 2,5 procent zal afnemen.³⁸ Deze demografische krimp zal vooral plaatsvinden in de landelijke regio's. Vanwege gezinsverdunding leidt bevolkingskrimp tot op heden niet tot huishoudenskrimp en dus niet direct tot leegstand. Een afname van huishoudens op termijn zal wel leiden tot een leegstand van vastgoed en daarmee ook van monumenten.

In de landelijke regio's vindt er tegelijkertijd economische krimp plaats door een trek naar de stedelijke regio's van vooral jongeren, hoogopgeleiden en gezinnen met kinderen. Uit het noorden, oosten en zuiden trekken vooral jongeren naar de Randstad.³⁹ Samen met de landelijke vergrijzing zorgt dit voor een afname van de actieve beroepsbevolking in de landelijke regio's en daarmee voor aantasting van de economische draagkracht. Hierdoor komen de vitaliteit en bereikbaarheid van voorzieningen in de landelijke regio's onder druk te staan.

³⁸ Planbureau voor de Leefomgeving (2015). *De Nederlandse bevolking in beeld: verleden, heden toekomst. 24 infographics op basis van de CBS/PBL-regionale bevolkings- en huishoudensprognose*. Den Haag.

³⁹ Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (2014). *Werven en verbinden Krimp en erfgoed in Europa: met praktijkvoorbeelden uit Duitsland, Engeland, Frankrijk en Nederland*. Amersfoort.

In krimp- of anticipeergebieden bevindt zich 23% van de rijksmonumenten.⁴⁰ Voor deze monumenten kan de krimp leegstand en/of verwaarlozing tot gevolg hebben. Het herbestemmen van erfgoed in deze gebieden is lastig, de ruimtebehoefte is immers laag waardoor het moeilijk is nieuwe gebruikers te vinden. Anderzijds kan erfgoed in deze gebieden juist als aantrekkingskracht gebruikt worden en als inspiratie dienen voor toerisme als nieuwe economische drager. Krimp kan voor landschappen positief zijn, omdat het de druk erop verlaagt. Tegelijkertijd kunnen een daling van de

⁴⁰ Rijksdienst Cultureel Erfgoed (2017). *Krimp-en anticipeergebieden: monumenten en gezichten*. Geraadpleegd op 1 november 2017 via <https://erfgoedmonitor.nl/indicatoren/krimp-en-anticipeergebieden-monumenten-en-gezichten>

bevolking en economische draagkracht tot verloedering door een gebrek aan onderhoud leiden.

Groei in stedelijk gebied

Tegenover de krimp in landelijke gebieden staat een groei van stedelijke regio's. Deze laatste raken steeds meer in trek als werk-, woon- en verblijfsplek voor jong en oud.⁴¹ Mensen worden aangetrokken door het historische karakter van de steden en willen graag vlak bij de voorzieningen wonen. De werkgelegenheid concentreert zich ook steeds meer in de stad. Steden groeien daardoor in omvang en worden economisch steeds belangrijker.⁴² Het gevolg is een verdichting van de stad en een efficiënter gebruik van vierkante meters. De overheid stimuleert deze ontwikkeling met een inbreidingsbeleid, de Ladder voor duurzame verstedelijking, opgenomen in artikel 3.1.6 van het Besluit ruimtelijke ordening.

De verdichting van de stad kan echter negatieve gevolgen hebben voor de cultuurhistorische waarde van stedelijke gebieden. Vraag is bijvoorbeeld hoe ver je kunt gaan met de verdichting van een beschermd stads- of dorpsgezicht. Ook zal de groei van de stad wellicht vragen om infrastructurele aanpassingen en aangezien historische binnensteden hierop niet ontworpen zijn, kan dit leiden tot aanpassing van bijvoorbeeld historische straatprofielen.

41 Planbureau voor de Leefomgeving (2015). *De Nederlandse bevolking in beeld: verleden, heden toekomst. 24 infographics op basis van de CBS/PBL-regionale bevolkings- en huishoudensprognose*. Den Haag.

42 Centraal Planbureau & Planbureau voor de leefomgeving (2015). *De economie van de stad*. Uitgevoerd op verzoek van de ministeries van Economische Zaken en van Infrastructuur en Milieu. Den Haag: CPB.

Positief is dat erfgoed in stedelijke regio's een belangrijke rol kan spelen omdat het bijdraagt aan de kwaliteit van het vestigingsklimaat en zo aan de economie van een stad. Ook leidt de druk op de steden tot toenemende mogelijkheden tot herbestemming van vrijkomend (industriële) erfgoed. Het economisch benutten van erfgoed, met behoud van cultuurhistorische waarden, blijft echter een precaire balans.⁴³

Hoger – lager opgeleid

De trek naar de stad creëert een ruimtelijke scheiding van hoog- en laagopgeleiden. Hoger opgeleiden trekken vaker naar de stad waardoor het opleidingsniveau in de landelijke gebieden achterblijft. Dit vergroot de economische kracht van de stad en verzwakt die van de regio. Daarnaast heeft de verdeling invloed op de burgerparticipatie. Hoger opgeleiden mengen zich in het algemeen meer in de discussies over de inrichting van de omgeving, voelen zich sneller gehoord en weten vaker hun belangen te vertegenwoordigen.⁴⁴ Bij erfgoedvraagstukken, zowel op gebouw- als gebiedsniveau, zal burgerparticipatie in stedelijke gebieden daarom hoger zijn. Hoe zorg je dat er ook in landelijke gebieden voldoende burgerparticipatie ontstaat? En hoe zorg je dat niet alleen de hoger opgeleiden worden gehoord?

43 Voldere, I. de), Romainville, J., Knotter, S., Durinck, E., Engin, E., Le Gall, A. Le, Kern, P., Airaghi, E., Pletosu, T., Ranaivoson, H. & Hoelck, K. (2017). *Mapping the Creative Value Chains: a study on the economy of culture in the digital age*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

44 Broek, A. van den, Steenbekkers, A., Houwelingen, P. van & Putters, K. (2016). *Niet buiten de burger rekenen! Over randvoorwaarden voor burgerbetrokkenheid in het nieuwe omgevingsbestel*. Den Haag: SCP.

Uit onderzoek blijkt dat een specifieke groep hoogopgeleiden aangetrokken wordt door onroerend cultureel erfgoed.⁴⁵ Door in te spelen op deze groep biedt erfgoed wellicht kansen voor de aantrekkingskracht van landelijke gebieden.

Verschillen binnen steden

Niet alleen de verschillen tussen steden en regio's nemen toe, ook die binnen steden zelf. De inwoners van steden zijn op allerlei manieren gesegmenteerd en gefragmenteerd: naar leeftijd, inkomenssituatie, gezinsituatie, mate van hulpbehoevendheid, werkzaamheid, herkomst of etniciteit. Op verschillende wijzen dreigen de scheidslijnen in de stad dieper te worden.⁴⁶ Hoe er naar monumenten wordt gekeken, wat door inwoners als monumentwaardig wordt beschouwd en welke omgang wordt voorgestaan, kan hierdoor per wijk of stadsdeel gaan verschillen.

3.3 Regionale identiteit

Steden en landelijke regio's zijn zich meer bewust van de onderlinge verschillen en willen zich daarmee ook onderscheiden.⁴⁷ Hierdoor ontstaat een toenemende behoefte aan regionale identiteit. Deze vraag hangt samen met de ontwikkeling om zaken meer lokaal op te pakken. Deze decentralisatie wordt enerzijds vastgelegd in wet- en regelgeving, zoals

⁴⁵ Tordoir, P., Poorthuis, A., Renooy, P. (2017). *Pas de Deux? Het ruimtelijk samenspel van cultuur en economie in Nederland: een beleidsverkenning*. Amsterdam: Regioplan.

⁴⁶ Dijken, K. van, Engbersen, R., Oosterveld, W., Poel, M., Sterrenberg, L., Wassenberg, F. & Sprinkhuizen, A. (2017). *Vergaand veranderen, slim verschillen, duurzaam verbinden: stedelijke trends en opgaven voor 2018 e.v.* Den Haag: Platform31.

⁴⁷ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. (2015) *Cultuur in beeld*. Den Haag.

in de Omgevingswet, maar komt anderzijds ook vanuit de samenleving zelf. Burgers en lokale overheden willen steeds vaker problemen oplossen met maatwerk dat past bij de eigen lokale omgeving. Oplossingen worden op buurtniveau gezocht. Er is een toenemende vraag naar flexibiliteit en ruimte om dingen anders te doen, passend bij de lokale context.

Onroerend cultureel erfgoed, en de betekenis en waarde die het heeft, wordt steeds vaker in verband gebracht met identiteit, bijvoorbeeld in de Nationale Omgevingsagenda.⁴⁸ Erfgoed wordt gezien als drager van identiteit van een gebied of regio. Deze eigenschap is in de gebiedsgerichte aanpak een toegevoegde waarde bij, zo niet voorwaarde voor, de gebiedsontwikkelingen. Daarnaast worden monumenten en landschappen gezien als een belangrijk aspect in de sociale cohesie⁴⁹ en verbintenis met de lokale omgeving. Vanwege hun positieve en onderscheidende bijdrage aan de regionale identiteit zullen gebouwen, landschappen en gebieden naar verwachting een grotere rol gaan spelen in de plannen van gemeenten en provincies.

Globalisering

Een van de oorzaken van de behoefte aan regionale identiteit is de globalisering. In de mondiale netwerksamenleving ontstaat een toenemend verschil tussen mensen die wel en mensen die niet mee kunnen met deze

⁴⁸ Ministerie van Infrastructuur en Milieu (2017). *De opgaven voor de Nationale Omgevingsvisie*. Den Haag.

⁴⁹ Sociale cohesie wordt genoemd als een van de aandachtspunten van het project Erfgoed Telt van het ministerie van OCW.

ontwikkelingen. Dit leidt tot een scheiding tussen de *anywheres* (kosmopolieten) en de *somewheres* (gewortelden). De laatste groep profiteert niet of nauwelijks van globalisering en ziet daardoor de voordelen niet. Deze groep is eerder geneigd zich af te keren van globalisering en sterker te hechten aan behoud van de regionale identiteit. Deze instelling wordt mede gevoed door de onzekerheid van (technologische) ontwikkelingen. Ook Europees beleid en EU-subsidies stimuleren regiovorming door zich niet op natiestaten, maar op regio's te richten (het 'Europa van de regio's').

In eerste instantie is globalisering geen bedreiging voor het onroerend cultureel erfgoed omdat het draagvlak voor behoud wordt vergroot. Maar een behoudende instelling verkleint de ruimte voor het meegaan in transitie, waardoor erfgoed wellicht lastiger is mee te nemen bij regionale gebiedsontwikkelingen.

3.4 Verandering bevolkingssamenstelling

Vergrijzing

De bevolking in Nederland vergrijst; er komen meer ouderen en ouderen worden ouder. Dit komt onder andere tot uitdrukking in het feit dat 100-plussers in Nederland de snelst groeiende leeftijdsgroep zijn.⁵⁰ Deze groter wordende groep ouderen blijft ook langer op de arbeidsmarkt actief, mede door het verhogen van de pensioenleeftijd, het afschaffen van

⁵⁰ Centraal Bureau voor de Statistiek (2014). *Aantal 100-plussers verdubbeld sinds 2000*. Geraadpleegd op 1 november 2017 via <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2014/44/aantal-100-plussers-verdubbeld-sinds-2000>.

VUT-regelingen en financiële aanmoedigingen.⁵¹ Deze ontwikkeling zal zich naar verwachting de komende jaren voortzetten.

De vergrijzing kan van invloed zijn op onroerend erfgoed omdat de houding tegenover erfgoed verschilt per leeftijdsklasse. Ouderen zien in het algemeen vaker de waarde van cultureel erfgoed en hebben een behoudendere blik. Veel tijd en geld voor het behoud komt dan ook van de hogere leeftijdsklassen. Jongeren hebben andere voorkeuren voor erfgoed dan ouderen, en zijn geïnteresseerd in een ander type of een andere omgang met erfgoed. Wellicht is de transformatie van onze landschappen tot energielandschappen voor jongeren een minder groot probleem? Per generatie kan er een verschuiving in waardering plaatsvinden.

Diversifiëring

Globalisering en migratie hebben de Nederlandse bevolking al eeuwen verrijkt met een groot aantal culturen en nationaliteiten. Er zijn veel Nederlanders met een migratieachtergrond bijgekomen, waardoor de bevolkingssamenstelling is gediversifieerd. De grote diversiteit kan leiden tot discussie over wat cultureel erfgoed is en wat we willen doorgeven aan volgende generaties.

⁵¹ Gelderblom, A. & Koning, J. de (2016). *De arbeidsmarktpositie van ouderen*. SEOR Erasmus School of Economics. Geraadpleegd op 28 november 2017 via <http://seor.nl/inzichten/de-arbeidsmarktpositie-van-ouderen>

3.5 Leegstand

Eerder in deze notitie hebben wij al gewezen op krimp als mogelijke veroorzaker van leegstand. Hieronder bespreken wij nog een drietal transitie die leegstand van (specifieke) gebouwen tot gevolg kunnen hebben. In alle gevallen kan leegstand leiden tot verwaarlozing en het verlies van cultuurhistorische waarden. Om dit tegen te gaan en het erfgoed duurzaam in stand te houden, wordt gebruikgemaakt van herbestemming en herontwikkeling met nieuwe verdienmodellen. Bij herbestemming speelt altijd de spanning tussen het bruikbaar maken van het monument voor zijn nieuwe functie en het behoud van de cultuurhistorische waarde en waardevolle karakteristieke aspecten. In toenemende mate speelt daarbij ook de toekomstwaarde van het vastgoed. Hoe kunnen gebruiks-, belevings- en toekomstwaarde zo goed mogelijk in balans worden gebracht?

Ontkerkelijking

De rol van religie en de kerk in de Nederlandse samenleving neemt af. De terugloop van het kerkbezoek, de daling van het aantal kerkleden – en daarmee samenhangende afname van de inkomsten – leiden tot de samenvoeging van parochies en fusies van kerkgenootschappen.⁵² Door deze ontwikkeling valt voor veel religieus erfgoed, zoals kerken en kloosters, de primaire economische drager weg. Voor de herontwikkeling van religieus erfgoed speelt soms als extra moeilijkheid de weerstand vanuit de kerkgemeenschap, het kerkbestuur of bisdom mee om nieuwe functies te huisvesten. Ook is er soms een voorkeur voor sloop vanuit de veronderstelling

⁵² Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2012). *Een toekomst voor kerken: handreiking voor het aanpassen van kerkgebouwen in religieus gebruik*. Amersfoort.

dat nieuwbouw van vastgoed ter plekke meer zal opleveren dan herbestemming. Op landschappen heeft deze transitie minder impact.

Agrarische schaalvergroting

Er verandert veel in de agrarische sector en deze veranderingen gaan gepaard met onzekerheden. In een groot deel van de landbouw is er sprake van schaalvergroting en intensivering om internationaal concurrerend te blijven.⁵³ Dit zorgt voor een ander gebruik van het landelijk gebied en de agrarische bedrijfsgebouwen. Ook staat de agrarische sector voor een verduurzamingsopgave. De samenleving stelt steeds hogere eisen aan de sector, zoals het terugdringen van emissies en verhogen van de omgevingskwaliteit. Er is vanuit de maatschappij een groeiende behoefte aan biologische producten en het beleven van de natuur.⁵⁴ Hierdoor neemt de vraag naar extensivering van de landbouw toe, om zo ruimte te geven aan biologische landbouw en agrarisch natuurbeheer.

Voor gebouwen betekent dit dat er veel agrarisch erfgoed leeg komt te staan.⁵⁵ Ten eerste omdat de gebouwen niet meer voldoen aan de eisen van de moderne landbouw (gesloten stalsystemen, grootschalige en intensievere veeteelt) en ten tweede omdat het aantal agrarische bedrijven slinkt door de schaalvergroting. Voor veel leegstaand agrarisch erfgoed is op dit moment moeilijk een nieuwe functie te vinden.

⁵³ Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (2016). *Verbindend landschap*. Den Haag.

⁵⁴ Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (2016). *Verbindend landschap*. Den Haag.

⁵⁵ Gies, T.J.A., Nieuwenhuizen, W., Naeff, H.S.D., Vleemigh, I. & Paulissen, M. (2016). *Landelijk gebied en leegstand: aard, omvang en oplossingsrichtingen van huidige en toekomstige leegstand agrarisch vastgoed in Nederland*. Wageningen: Wageningen Environmental Research.

Een groot deel van Nederland bestaat uit agrarisch cultuurlandschap en veranderingen in de landbouw hebben een grote impact op het Nederlandse landschap. De landschappen veranderen onder meer door de verlaging van de grondwaterstand, waar de intensieve landbouw vaak om vraagt. Dit heeft een negatieve invloed op de natuurwaarden. Het leidt tot een afname van de biodiversiteit, verlies aan karakteristieke landschappen en groene monumenten. Een laag grondwaterpeil kan ook archeologische monumenten aantasten. Verduurzaming van de landbouw zal tot een ander gebruik en inrichting van het landschap leiden, zo is de verwachting.

Van industriestad naar dienstestad

Vanaf de jaren zestig tot de jaren negentig van de vorige eeuw vond er in veel grote Nederlandse steden een transformatie plaats van een industriële naar een diensteneconomie. Deze transformatie heeft ruimtelijke gevolgen gehad voor de steden. De industrie verdween uit de stad, wat een aantal herbestemmingsopgaven van grote industriële terreinen opleverde.⁵⁶ In veel gevallen is het industriële erfgoed gesloopt of herbestemd, een bekend voorbeeld hiervan is Strijp S in Eindhoven, maar er staat nog steeds veel industrieel erfgoed leeg. De transitie is nog in gang en de verdwijning van de industrie uit Nederland zet nog door, waardoor er nog steeds industrieel erfgoed vrijkomt.

Een voordeel van industrieel erfgoed is zijn populariteit. Industriële gebieden zijn in trek bij creatieve ondernemers en worden culturele

⁵⁶ Hoog, M. de (2009). Meebewegen met de dynamiek. *Stedebouw & Ruimtelijke Ordening*, 90(1), 12-16.

hotspots. Ook projectontwikkelaars zien steeds vaker kansen voor woningbouw in oude industriegebieden. De Waalfront-ontwikkeling met onder meer de Honigfabriek in Nijmegen is hier een goed voorbeeld van.

Schaalvergroting dienstverlening

Schaalvergroting vindt ook plaats in de dienstverleningssector. Functies die vroeger in de binnenstad waren gevestigd, zoals veel winkelbranches, een groot deel van de openbare voorzieningen en kantoorwerkgelegenheid, verschuiven naar buiten de stad of worden vervangen door geautomatiseerde processen, e-commerce en ict-bereikbaarheid. Dit kan leegstand in binnensteden tot gevolg kan hebben. Daarnaast resulteert het in een ander gebruik van de stad, waaraan gebouwen moeten worden aangepast.⁵⁷

⁵⁷ Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (2016b). *Opgaven voor duurzame ontwikkeling*. Den Haag.

Gezien de populariteit van het erfgoed in de binnenstad zullen monumenten wellicht de laatste panden zijn die leeg komen te staan. Echter, wanneer de klassieke retail- en werkplaatsfunctie van de binnenstad geleidelijk aan plaatsmaakt voor een woonfunctie, kan het belangrijk zijn om aantasting van historische winkelpuien te voorkomen en de belevingswaarde van het binnenstedelijke verblijfsklimaat te borgen.

3.6 Toenemend toerisme

Wereldwijd groeit het toerisme en voor Nederland is de verwachting dat die groei significant groter zal zijn dan in de omliggende landen. In 2025 worden er 16 miljoen buitenlandse toeristen voorspeld.⁵⁸ Een belangrijke factor in de toeristische aantrekkingskracht van Nederland is het erfgoed. Dat heeft daarmee een duidelijk economische waarde voor Nederland.

Het toenemend toerisme en bijbehorende inkomsten bieden kansen voor het beheer en behoud van gebouwen en landschappen, maar vergroten ook de druk hierop. Het vraagt van de bezitters professioneel beheer om verantwoord om te gaan met intensiever en in sommige gevallen ook nieuw toeristisch gebruik. De veranderingen in toerisme beïnvloeden ook de beleving van erfgoed. Met de opkomst van Airbnb en Couchsurfing kunnen particulieren gemakkelijk hun erfgoed verhuren aan toeristen waardoor het toegankelijker wordt.

58 NBTC Holland Marketing (2017). *Toerisme in perspectief*. Geraadpleegd op 30 juni 2017 via [http://www.nbtc.nl/nl/homepage/cijfersentrends/algemene-cijfers-toerisme-in-perspectief-2017-1.htm](http://www.nbtc.nl/nl/homepage/cijfersentrends/algemene-cijfers-toerisme/toerisme-in-perspectief-2017-1.htm)

4 Transitie in governance en regelgeving

4.1 Van overheid naar burger

Het gezag van overheden neemt af, evenals hun kennis en middelen om zaken te regelen. Daartegenover worden burgers en andere partijen uit de samenleving steeds mondiger, creatiever en behendiger in het zoeken en vinden van ruimte om te handelen, verantwoordelijkheid te nemen en zich vraagstukken toe te eigenen.⁵⁹ Begrippen als ‘co-creatie’ en ‘social design’ worden gemeengoed. Daarbovenop is de burger door digitale middelen ook steeds meer op de hoogte van alles wat er in Nederland gebeurt. Hierdoor verandert de relatie tussen overheid en burger. Er is een transitie gaande naar een samenleving die meer inspeelt op zelfredzaamheid, nieuwe vormen van collectiviteit, zoals burgerinitiatieven en collectief particulier opdrachtgeverschap, en waarin van overheden wordt gevraagd om vooral faciliterend op te treden. Overheden stoten ook in toenemende mate gebouwen en gronden af; deze komen vaak in beheer van grote fondsen.

Voor gebouwen en landschappen betekent deze ontwikkeling ten eerste dat de lokale bevolking steeds meer betrokken wil zijn bij de omgang ermee. Ten tweede zullen de waarden die aan het erfgoed worden toegekend, veranderen. Wetenschappelijke en cultuurhistorische interpretaties zijn nog wel belangrijk, maar worden verbonden met persoonlijke herinneringen, familiale genealogieën, lokale overlevering en verhalen.⁶⁰

59 Hajer, M. (2011). *De energieke samenleving: op zoek naar een sturingsfilosofie voor een schone economie*. Den Haag: PBL.

60 Bazelmans, J. (2013). Naar integratie en maatschappelijke verbreding in de waardstelling van erfgoed. *Boekman 96 - Erfgoed: van wie, voor wie?*, 89-96.

4.2 Decentralisatie

Door decentralisaties wordt het takenpakket van gemeenten steeds groter, belangrijker en ingewikkelder. Groter en belangrijker omdat de gemeente in het ruimtelijke en sociale domein voor de burger de belangrijkste overheid aan het worden is. Ingewikkelder omdat opgaven uit de samenleving zodanig complex zijn geworden dat ze niet meer op te lossen zijn met een enkele regel, subsidiebeschikking of voorlichtingscampagne.

In een aantal beleidsvelden is de decentralisatie nog gaande. Voor monumenten zijn de politiek-bestuurlijke verantwoordelijkheden al volledig gedecentraliseerd. Gemeenten zijn de belangrijkste overheid om beslissingen te nemen over erfgoed en is het thema dicht bij de burger terechtgekomen. Dit werpt de vraag op of (vooral kleine) gemeenten voldoende kennis en capaciteit hebben om op een goede manier met erfgoed om te gaan.

In het licht van de (nieuwe) Omgevingswet zullen rijksoverheid, provincies en gemeenten omgevingsvisies opstellen. De integraliteit die hierbij nodig is, wordt een uitdaging. Het is nog onduidelijk hoe sterk de cultuurhistorische waarden van landschappen in deze plannen meegenomen en meegewogen zullen worden. Door de schaal van landschappen is er wellicht behoefte aan een regionale strategie in de omgang met erfgoed, zeker in het licht van de hier beschreven transitie.

4.3 Eigenaarschap

Van bezit naar gebruik

Gebruikers van de fysieke omgeving voelen zich steeds meer eigenaar van het gebruikte goed, ook wanneer ze dat wettelijk niet bezitten. Gebruikers krijgen als belanghebbende vaak inspraak bij beslissingen over het gebruikte goed. Het eigenaarschap verschuift daarmee langzaam van de bezitter naar de gebruiker.

Voor onroerend cultureel erfgoed kan hierdoor een andere benadering van de eigenaar ontstaan. Zijn de gebruikers van een gebouw of landschap niet net zo goed eigenaar, zoals degene die het daadwerkelijk bezit? Voor landschappen is deze vraag des te ingewikkelder omdat er vaak meerdere eigenaren van een landschap zijn. De verschuiving verandert ook de omgang met erfgoed door de wettelijke eigenaar: beheer en gebruik wordt steeds centraler gesteld, naast restauratie en instandhouding.

Om leegstand te bestrijden wordt steeds vaker gebruikgemaakt van tijdelijkheid, tijdelijk gebruik. Juridisch gezien is de regeling voor tijdelijk gebruik onlangs verlengd van vijf naar tien jaar. Tijdelijk gebruik voorkomt schade en waardeverlies die bij leegstand vaak optreedt. Bijzonder aan tijdelijk gebruik is dat tijdelijkheid regelmatig overgaat in nieuwe onverwachte vormen van permanent gebruik.

De verschuiving van bezit naar gebruik hangt samen met de ontwikkeling van de 'beleveniseconomie': mensen hechten steeds meer waarde aan

ervaringen dan aan materiële bezittingen. De volgende stap is wellicht de 'betekeniseconomie', waarin vooral de betekenis van ervaringen centraal staat. De opkomst van vrijwilligerswerk op reis in verre landen (*voluntourism*) getuigt hiervan.

Van instituties naar burgers

Het bezit van erfgoed ligt steeds minder vaak in handen van gevestigde, institutionele eigenaren maar juist bij burgers zelf. Sinds jaar en dag vormen woonhuizen de grootste categorie monumenten, maar tegenwoordig worden ook religieuze gebouwen en industriële panden vaak eigendom van particulieren. Het eerste gevolg hiervan kan zijn dat de hoeveelheid geld die in de gebouwen wordt gestoken vermindert omdat grote instituties vaak kapitaalkrachtiger zijn dan particulieren. Daarnaast kan ook de professionaliteit waarmee er met erfgoed wordt omgegaan veranderen. Als particulier is het lastiger om de benodigde kennis te verwerven voor verantwoord beheer en gebruik. De verandering van eigenaar verandert ook de toegankelijkheid van het erfgoed. Erfgoed in beheer van particulieren is vaak minder toegankelijk wanneer het beheerd wordt door instituties.

4.4 Digitalisering

Informatiesamenleving

De digitale informatietechnologie blijft zich in hoog tempo ontwikkelen, waardoor steeds meer data gemakkelijk beschikbaar zijn. Hierdoor is de samenleving beter geïnformeerd en op de hoogte. Het is voor overheden

steeds belangrijker om goed gebruik te maken van digitale mogelijkheden, zodat zij een samenwerkingsverband kunnen aangaan met de maatschappij. Digitale informatietechnologie vormt inmiddels ook een belangrijke basis om te kunnen werken aan de fysieke leefomgeving. Onderdeel van de Omgevingswet is het bundelen van de informatie van alle disciplines in de fysieke omgeving op één digitaal platform.⁶¹

Voor onroerend erfgoed betekent de digitalisering een grotere bekendheid van monumenten, landschappen en archeologie en de verhalen erachter. Het kan burgers meer bewust maken van het erfgoed in hun omgeving. Hiervoor moeten de cultuurhistorische waarden wel goed gedocumenteerd zijn in de digitale omgevingen. Dit stelt bijvoorbeeld eisen aan de cultuurhistorische waardenkaarten die veel gemeenten opstellen.

Formele & informele kennisstromen

Door de betere ontsluiting van kennis voor de burger beginnen formele en informele kennisbronnen door elkaar te lopen. Het onderscheid tussen beide typen bronnen is steeds lastiger te maken en lijkt ook minder belangrijk te worden. Kennis van deskundigen begint daarmee zijn legitimiteit te verliezen. Experts moeten zich bewijzen in de praktijk en kunnen zich niet meer beroepen op hun autoriteit.

⁶¹ Tweede Kamer (2015). *Omgevingsrecht; Contouren uitvoeringsregelgeving Omgevingswet. Brief van de minister van Infrastructuur en Milieu aan de Tweede Kamer van 18 februari 2015. Vergaderjaar 2014-2015, 33 118, nr. 18.*

Deze ontwikkeling is van invloed op de bepaling van de waarde van erfgoed. De waarde die deskundigen toekennen aan erfgoed op basis van hun cultuurhistorische expertise wordt minder zwaarwegend voor de aanwijzing of het behoud ervan. Daarentegen wordt de waardering op basis van informele bronnen belangrijker en die kan verschillen van die van erfgoedprofessionals.⁶² Zeker in een sector waar subjectieve verhalen zo belangrijk zijn, kan deze mix van formele en informele informatie leiden tot discussies, maar ook tot een verrijking. De opkomst van informele bronnen kan ook een verschuiving in de beoordeling van de geschiedenis teweegbrengen waardoor er een veranderde waardering voor delen van het erfgoed ontstaat, bijvoorbeeld vanwege een (vermeende) connectie met het slavernijverleden.

Technologie in de fysieke leefomgeving

Digitalisering zorgt ook voor de opkomst van technologie in de fysieke leefomgeving. Huishoudelijke apparaten, auto's en gebouwen zijn verbonden met internet en verzamelen datastromen met behulp van camera's, sensoren in het wegdek, slimme meters enzovoort. De fysieke wereld wordt langzamerhand één groot communicatiesysteem, waarin overlap ontstaat met de digitale wereld. Overheden staan voor de opgave om wet- en regelgeving in over-eenstemming te houden met de technische ontwikkelingen en mee te gaan in de mogelijkheden.⁶³

Het verzamelen van data en inzetten van ICT-oplossingen spelen een steeds grotere rol in de ruimtelijke ordening en daardoor ook in de ontwikkeling en instandhouding van cultureel onroerend erfgoed. De nieuwe technische en/of digitale hulpmiddelen kunnen het behoud en beheer van monumenten vergemakkelijken of nieuwe vormen ervan creëren. Met behulp van technologie kun je erfgoed op andere manieren laten ervaren.

⁶² Bazelmans, J. (2013). Naar integratie en maatschappelijke verbreding in de waardstelling van erfgoed. *Boekman 96 - Erfgoed: van wie, voor wie?*, 89-96.

⁶³ Steen, M. van der, Scherpenisse, J., Hajer, M., Gerwen, O. van & Kruitwagen, S. (2014). *Leren door doen: overheidsparticipatie in een energieke samenleving*. Den Haag: PBL en NSOB.

BIJLAGE 2

TOTSTANDKOMING ADVIES

Raad voor Cultuur

De Raad voor Cultuur is het wettelijke adviesorgaan van de regering en het parlement op het gebied van kunst, cultuur en media. De raad adviseert, zowel gevraagd als ongevraagd, over beleidskwesties en subsidieaanvragen. Meestal brengt de raad advies uit op verzoek van de minister van OCW. Daarnaast geeft de raad ook zogenoemde ‘uitvoeringsadviezen’ over aanvragen tot aanwijzing als professionele organisatie voor monumentenbehoud, over immaterieel erfgoed (UNESCO) en over het Europees Erfgoedlabel.

De leden van de RvC

Drs. Marijke van Hees (voorzitter)

Drs. Brigitte Bloksma

Dr. Lennart Booij

Özkan Gölpinar

Erwin van Lambaart

Dr. Cees Langeveld

Drs. Thomas Steffens

Prof.dr. Liesbet van Zoonen

Directeur

Dr. Jeroen Bartelse

Raad voor de leefomgeving en infrastructuur

De Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (Rli) is het strategische adviescollege voor regering en parlement op het brede domein van duurzame ontwikkeling van de leefomgeving en infrastructuur.

De raad is onafhankelijk en adviseert gevraagd en ongevraagd over langetermijnvraagstukken. Met een integrale benadering en advisering op strategisch niveau wil de raad bijdragen aan de verdieping en verbreding van het politiek en maatschappelijk debat en aan de kwaliteit van de besluitvorming.

De leden van de Rli

Ir. Jan Jaap de Graeff (voorzitter)

Ir. Marjolein Demmers MBA

Prof.dr. Pieter Hooimeijer

Prof.mr. Niels Koeman

Ir. Jeroen Kok

Ir. Annemieke Nijhof MBA

Drs. Ellen Peper

Drs. Krijn Poppe

Dr. Co Verdaas

Junior-raadsleden

Sybren Bosch Msc

Mart Lubben Msc

Ingrid Odegard Msc

Algemeen secretaris

Dr. Ron Hillebrand

Adviescommissie RvC & Rli

Dr. Co Verdaas, voorzitter adviescommissie RvC & Rli, raadslid Rli

Ir. Jaap 't Hart, commissievoorzitter RvC en directeur Koninklijke Haagse
Woningbouwvereniging 1854

Prof.dr.ir. Joks Janssen, extern commissielid Rli en directeur
BrabantKennis, hoogleraar ruimtelijke planning & erfgoed Wageningen
University & Research

Prof.dr. Liesbet van Zoonen, raadslid RvC

Projectteam

Drs. Annet Pasveer, projectleider RvC

Dr. Tim Zwanikken, projectleider Rli

Ir. Milan Rikhof, projectmedewerker RvC

Katja de Vries BC, projectassistent Rli

Geraadpleegde deskundigen en instanties

Deelnemers expertmeeting over fysieke transitie op 25 september 2017

Drs. Erik van der Bilt, voormalig directeur, Drentsch Landschap

Drs. Hans-Lars Boetes, accountmanager Erfgoed en Ruimte, Rijksdienst
voor het Cultureel Erfgoed

Peter Breukink, directeur, Stichting Oude Groninger Kerken

Maarten Fritz, directeur, architectenbureau Fritz

Drs. Boudewijn Goudswaard, directeur, The Missing Link

Drs. Jasper Hugtenburg, projectleider en landschapsarchitect, H+N+S

Drs. John Jansen, senior beleidsadviseur, Waterschap Aa en Maas

Prof.dr.ir. Hans Mommaas, directeur, Planbureau voor de Leefomgeving

Ir. Martine Uyterlinde, Senior Manager Solar Energy, Energieonderzoek
Centrum Nederland

*Deelnemers expertmeeting over sociaaleconomische transitie op
27 september 2017*

Arno Boon, directeur, BOEi

Mickey Bosschert, directeur, Reliplan Real Estate International

Ir. Antoinette Le Coultre, sectorhoofd Erfgoed en Ruimte, St. Cultureel
Erfgoed Zeeland

Ir. Gerben van Dijk, voorzitter, Herbestemmingsteam

Simon van Dommelen MA, directeur, Stichting Leegstand Oplossers
Amsterdam.

Drs. Radboud Engbersen, senior projectleider, Platform31

Joep de Roo, teamlid, Linkeroever

*Deelnemers expertmeeting over transitie in governance en regelgeving op
5 oktober 2017*

Drs. Annette van Dijk, senior-beleidsadviseur Monumenten en Archeologie,
gemeente Amsterdam

Ir. Teun van den Ende, voorzitter, platform VOER en projectcoördinator/
secretaris H-team, College van Rijksadviseurs

Henk Hoogeveen MA, adviseur erfgoed, gemeente Rheden

Ir. Arno van den Hurk, programmamanager Grote Erfgoedcomplexen,
provincie Noord-Brabant

Drs. Hans Jacobs, medewerker strategie en ontwikkeling, Nationaal
Restauratiefonds

Dr. Riemer Knoop, lector erfgoed, Reinwardt Academie
Drs. Karel Loeff, directeur, Heemschut
Mr. Onno Meerstadt MRE, directeur, Stadsherstel Amsterdam
Drs. Jeanine Perryck, hoofd afdeling kastelen en fondswervingen, Gelders
Landschap & Kasteelen
Mr. Philip Rogaar, hoofd gebouwenbeheer, Natuurmonumenten
Prof.dr. André van der Zande, directeur-generaal, RIVM

Geraadpleegde personen

Drs. Esther Agricola, directeur Ruimte en Duurzaamheid, gemeente
Amsterdam
Evelien Alkema, beleidadviseur cultuur, Interprovinciaal overleg en
adviseur Cultuur, Maatschappij en Vrijtijdseconomie, provincie Drenthe
Prof.ir. Floris Alkemade, Rijksbouwmeester, College van Rijksadviseurs
Prof.dr. Jos Bazelmans, hoofd Archeologie, Rijksdienst voor het Cultureel
Erfgoed
Dr. Andries van den Broek, senior wetenschappelijk medewerker, Sociaal
en Cultureel Planbureau
Ir. Teun van den Ende, projectcoördinator/secretaris H-team, College van
Rijksadviseurs
Ir. Rienke Groot, secretaris, College van Rijksadviseurs
Prof.dr. Gert-Jan Hospers, bijzonder hoogleraar Transitie in Stad en Regio,
Radboud Universiteit en economisch geograaf, Universiteit Twente
Dr.ir. Pepijn van Houwelingen, wetenschappelijk medewerker, Sociaal en
Cultureel Planbureau
Ir. Jannemarie de Jonge, partner, bureau Wing

Susan Lammers, directeur, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Drs. Maya Meijer-Bergmans, vastgoedontwikkelaar, MeyerBergman
Erfgoed Groep
Mr.drs. Jelmer Prins, coördinator Cultureel Erfgoed, provincie Utrecht
Drs. Josje Schnitzeler, programmamanager Erfgoed en Ruimte, Rijksdienst
voor het Cultureel Erfgoed
Ir. Maike van Stiphout, directeur, DS Landschapsarchitecten
Ir. Berno Strootman, Rijksadviseur voor de Fysieke Leefomgeving, College
van Rijksadviseurs
Dr. Ries van der Wouden, sectorhoofd Ruimtelijke Ordening en
Leefomgevingskwaliteit, Planbureau voor de Leefomgeving
Ir. Daan Zandbelt, Rijksadviseur voor de Fysieke Leefomgeving, College van
Rijksadviseurs
Drs. Dorothee Koper-Mosterd, adviseur Monumenten, Atelier
Rijksbouwmeester

Geraadpleegde personen ministeries

Drs. Thomas van den Berg, seniorbeleidsmedewerker, ministerie van
Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
Drs. Henriëtte Bersee, afdelingshoofd ruimte, ministerie van Binnenlandse
Zaken en Koninkrijksrelaties
Ir. Alexander Bersee, directeur Erfgoed en Kunsten tevens plv. directeur-
generaal, ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
Drs. Peter Heij, directeur-generaal Ruimte en Water, ministerie van
Infrastructuur en Waterstaat

Duncan van den Hoek Msc, beleidsmedewerker Bevolkingsdaling en Ruimte, ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
Drs. Louis van Vliet, coördinerend beleidsmedewerker, ministerie van Economische Zaken
Ir. Marijn van der Wagt, seniorbeleidsmedewerker, ministerie van Infrastructuur en Waterstaat
Barbera Wolfensberger, directeur-generaal, ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Review door sectorcommissie RvC op 1 december 2017

Ir. Jaap 't Hart, voorzitter sectorcommissie, directeur, Koninklijke Haagse Woningbouwvereniging 1854
Ir. Martin van Bleek, adviseur Cultuurhistorie, Gelders Genootschap
Ir. Yttje Feddes, directeur, Feddes/Olthof landschapsarchitecten
Arna Mačkić MA, architect, Studio L A en Gerrit Rietveld Academy
Prof.dr. Hans Renes, hoogleraar Erfgoed en Ruimte, Vrije Universiteit Amsterdam en Universiteit Utrecht
Drs. Ben Verfürden, directeur, Hylkema Consultants
Drs. Anja van Zalinge, stadsarcheoloog, Gemeente Haarlem

Colofon

Tekstredactie

Saskia van As, Tekstkantoor van As

Fotoverantwoording

Cover: marcelantonisse / Nationale Beeldbank

Pagina 3: Imre Csány / DAPh

Pagina 4: Bram Petraeus / Hollandse Hoogte

Pagina 6: Flip Franssen / Hollandse Hoogte

Pagina 7: Thea van den Heuvel / DAPh

Pagina 8: Thea van den Heuvel / DAPh

Pagina 10: Rob Huibers / Hollandse Hoogte

Pagina 12: De WesterLiefde

Pagina 15: Gerard Til / Hollandse Hoogte

Pagina 17: Thea van den Heuvel / DAPh

Pagina 19: Thea van den Heuvel / DAPh

Pagina 23: Rob Voss / Hollandse Hoogte

Pagina 24: Thea van den Heuvel / DAPh

Pagina 25: Vincent Basler / Hollandse Hoogte

Pagina 27: Koolen / Nationale Beeldbank

Pagina 32: Thea van den Heuvel / DAPh

Grafisch ontwerp

Jenneke Drupsteen Grafische vormgeving

Publicatie Rli 2017/03

December 2017

Vertaling

Dit advies is vertaald in het Engels en te downloaden via www.rli.nl

ISBN 978-90-8513-047-5

NUR 740